

El gènere i les fonts de la *Història de Jacob Xalabín*

Jordi Redondo
GIRLC, Universitat de València¹

1. Introducció

Un cas ben singular dins la literatura catalana medieval és el de la *Història de Jacob Xalabín*, una novel·la breu que la crítica no ha sigut capaç d'analitzar amb èxit, tant per la temàtica de l'obra com per la llengua i l'estil.² Ultra els inconvenients de tractar-se d'una obra d'autoria anònima i sense gaires paral·lelismes al si de la producció catalana de l'època, aquesta novel·la continua plantejant la qüestió de si els personatges i situacions descrits estan manllevats a una realitat històrica o són un simple producte de ficció. No hi ha acord entre, d'una banda, els editors de l'obra –Pacheco i Badia–, que atorguen un ple valor històric al seu rerefons;³ i, d'una altra, els crítics –Martín Pascual, Ribera Llopis– que hi veuen molt més determinant el caire literari, per la qual cosa es tractaria d'una obra composta tan sols amb una finalitat d'entreteniment i proveïda d'un rerefons històric convencional, farcit de tòpics i d'elements exòtics.⁴ Tanmateix, d'altres autors –Riquer, la ja esmentada Badia i fins i tot el mateix Ribera Llopis– atorguen un propòsit realista a aquest rerefons. Altrament dit, l'obra pertany o al gènere de la novel·lística breu, o al de la crònica, o a tots dos alhora. Per consegüent, una anàlisi de la qüestió exigeix de situar el *Xalabín* dins una doble perspectiva: la del context de la Mediterrània Oriental, i la del públic català.

Dins la nostra anàlisi, farem dependre aquest text d'un gènere narratiu molt específic per les seues funcions, però prou dúctil pel que fa a la forma, puix que pot fer servir tant la prosa com el vers. Ens referim a la literatura de propaganda, gènere que la cultura medieval no desconeix, i que a la cort bizantina va conèixer, per sort o per desgràcia, etapes d'autèntic esclat. Una de les raons que obligaven a recórrer als textos propagandístics, normalment d'una extensió breu, era el perill de l'avanç turc. Es pot dir que hi ha una literatura de propaganda grega immediatament posterior a cadascun dels fets d'armes més rellevants, en el marc de la defensa de les fronteres de l'Imperi. Aquesta activitat literària bizantina va donar lloc a poemes històrics destinats, en part, a idealitzar la lluita secular contra l'enemic àrab, eslau i turc, però també a atreure l'atenció europea davant el perill extrem a què es veia sotmès l'imperi de Bizanci, hereu

¹ Totes les citacions segueixen l'edició de Pacheco (1964).

² Un breu estat de la qüestió es troba a l'"Estudi introductori" de l'edició de Badia (1982, 5-23).

³ Vegeu la "Introducció" i l'"Apèndix" de Pacheco (1964, 1-23, esp. pp. 8-21, i 151-166); Badia (1982, 7-15); Ribera Llopis (1996, 244) defineix l'obra com a "un document que a la Mediterrània Oriental pogué ésser pasquí i a la Península nouvelle, al temps que oscil·la entre l'oralitat mixta i la segona." Coincideix amb aquestes anàlisis Riquer (243-248).

⁴ Martín Pascual (1989, 242): "[...] el Jacob Xalabín és una obra completament d'intenció lúdica." La mateixa autora (1988a, 232, n. 2) havia assenyala que els personatges masculins tenen versemblança històrica, mentre que els femenins serien tots ells inventats. Ribera Llopis (1990-1991) posa en relleu els aspectes folclòrics de la novel·la, en una lectura que no compartim pel seu caire excessiu, que redueix bona cosa la gran calidesa de personatges i situacions, en diluir-los en un univers intemporal, fet més per al delit que per una fita concreta. Aquesta obra ha estat estudiada molt adequadament des de la perspectiva araboislàmica, traduïda al turc –traduït per Juan Carlos Mayo & Mehmet Akif Arslan– i a l'àrab –traduït per Murad Cacimi sota la direcció de Francisco Franco-Sánchez (Cacimi)—, i al serbi –traduït per Siniša Zdravković & Pau Borí—, és a dir, tenint en compte la perspectiva de lectors i investigadors experts en la visió dels diversos mons culturals que tenen relació amb el que conté l'obra, al si del "Portal Jacob Xalabín" Biblioteca Digital Multilingüe de la Mediterrània de l'ISIC-IVITRA: <http://www.ivitra.ua.es/jacobxalabin.php> [consulta: 20/10/2013].

directe de l'antiga Roma. Així, pocs anys després de la mort de Tamerlà, el 1405, fou compost un breu *Plany per Tamerlà*, *Θρήνος περι Ταμυρλάνος*, on els grecs lamenten la desaparició de l'únic cabdill que havia aconseguit de posar en fuga Bajazet i alleujar, ni que fos per un breu espai de temps, la forta pressió que patia el minvat imperi bizantí. Un altre cas ben conegut és el de la croada hongaro-polonesa, darrera gran esperança de deslliurament del perill turc, estroçada a la batalla de Varna, el 10 de Novembre del 1444, i que va produir un poema més extens, *La batalla de Varna*, *Μάχη τῆς Βάρνας*,⁵ i a la qual encara va seguir una nova derrota d'hongaresos i vàlacs, a Kossova,⁶ entre el 17 i el 20 d'Octubre del 1448. Ambdues batalles, la de Varna com la segona de Kossova, van tenir una gran repercussió a Grècia i als Balcans, el que va originar una sèrie de campanyes de propaganda al bàndol dels perdedors, amb la finalitat d'organitzar la resistència davant dels turcs; aquesta propaganda, hi insistim, utilitzava tant la prosa com el vers, és a dir, tant la narració històrica com l'èpica, molt influïdes mútuament.⁷

Tornem ara a la *Història de Jacob Xalabín*, de forma que vegem la seua relació amb el gènere a què estem al·ludint. Si admitem, d'acord amb la cloenda de la novel·la, que la seua composició té com a *terminus ante quem* el 1404, any de la mort del soldà Bajazet,⁸ i com a *terminus post quem* el 1389, any de la primera batalla de Kossova, el caràcter propagandístic del *Xalabín* es correspondria amb una època anterior a la dels dos poemes suara esmentats, però dins del mateix corrent i d'una mateixa matriu estètica i funcional.⁹ En tots tres casos trobem la narració de fets històrics pertanyents a l'enfrontament entre cristians i turcs. El text català podria ser un epítom de l'original grec –que tampoc no correspondria, creiem nosaltres, a una obra de gran extensió–, restes del qual hem cregut identificar mitjançant l'estudi de la sintaxi i el lèxic.¹⁰ No és gens estranya al món literari medieval, i en particular al gènere historiogràfic, la fórmula de la doble circulació d'un text determinat, ja des d'època ben antiga. És el cas, a la cultura bizantina, de la *Crònica* de Iorgos Acropolitis, entre molts d'altres.¹¹ Fóra possible de conjecturar que aquest original hagués sigut compost, com els poemes grecs, en versos polítics,¹² però nosaltres ens hem decidit per la solució de la prosa. Per consegüent, si la nostra tesi sobre el *Xalabín* és encertada, hem de postular l'existència

⁵ *L'editio princeps* va córrer a càrrec de Legrand (1874) a partir d'un còdex de la Biblioteca Nacional de París. El 1893 fou reeditat per W. Pecz, però sense veure el manuscrit. El descobriment d'una altra versió del poema, continguda a un còdex de la Biblioteca del Serrall de Constantinoble i datada el 1461, va produir l'edició d'I. Moravcsik, *Görög Költemény a Várnai Csatáról*, Budapest 1935, i que conté tots dos textos.

⁶ Ens referim aquí a la segona batalla de Kossova. Cal no confondre aquesta batalla amb la que es va produir al mateix indret el 15 de Juny del 1389, amb la desfeta de l'aliança eslava davant les tropes del soldà Bajazet, i que és la que dona origen als fets narrats al final de la *Història de Jacob Xalabín*. Per al context històric de la segona contesa, vegeu sengles obres d'estudiosos balcànics, Gegaj (1937) i Halecki (1943) –la data no sembla gens casual–.

⁷ Sobre Kossova, vegeu Braun (1937).

⁸ La *Història de Jacob Xalabín* acaba amb la rúbrica següent: “E per çò vuy en dia reig tota la terra aquest Beseyt Bey, així com a senyor, qui és lo bastart. E lo major hom que ell hage ne sia en la Turquia, qui vuy reig per aquest, sí és aquest Alí Baxà; e encara és viva la sua muller, germana del senyor de Satalia” (grafia de l'edició Pacheco).

⁹ Per als dos poemes com a textos de propaganda, cf. Vutieridis (1976, 76-77).

¹⁰ Redondo (1990).

¹¹ Hunger (1991, 288).

¹² Per a l'ús del vers polític en obres de caràcter propagandístic vegeu Jeffreys. Quant a l'origen popular d'aquest patró mètric, suggerit ja a principis de segle per Maas, i ratificat per Jeffreys i Politis, s'ha apuntat la intervenció de poetes professionals per a l'adaptació dels seus elements i la configuració del vers com a tal. Vegeu també Gigante (1979).

d'una relació semiculta, sense cap relació amb l'humanisme, entre les literatures medievals catalana i grega. Aquesta hipòtesi es veurà recolzada per la situació històrico-política, econòmica i lingüística que hem descrita a altres llocs a grans trets.¹³

2. L'anàlisi lingüística de la Història de Jacob Xalabín. Arguments que evidencien la traducció d'un original grec.

La nostra metodologia, l'anàlisi lingüística del text, difereix totalment d'aquella utilitzada pels nostres predecessors en l'estudi del text del *Xalabín*. Només l'editor franco-català Fouché-Delbosc va proposar que l'obra s'inspirava en un original grec, però sense considerar la llengua de l'obra.¹⁴ Aquesta teoria ha sigut recollida amb matisos per Miquel i Planas, Pacheco, Riquer i Badia.¹⁵ En paraules de Riquer, i com a resum d'aquest corrent predominant, “el nostre *Jacob Xalabín* podria ésser una traducció d'un text oriental, o procedir d'una crònica o un pamflet contemporani dels fets que l'autor català hauria novel·litzat”¹⁶. Més enllà d'aquesta *communis opinio*, Riquer formula una proposta sobre l'autoria de l'obra, que hauria sigut composta, d'acord amb la manca de referències al caràcter apostàtic de l'Islam, per un renegat català.¹⁷ Al seu torn, Badia busca l'autor entre els afeccionats a la literatura dels inicis del segle XV, no pas entre els professionals, però accepta que es tracta d'un català que coneix l'escenari del relat.¹⁸ Una alternativa parcial a aquesta teoria ha sigut proposada per Bosch, i afecta el contingut del *Xalabín*; segons aquest autor, la trama narrativa de la novel·leta catalana es correspon amb una sèrie de contalles integrades a les *Mil i una nits*, i articulades al voltant de les figures de Qamar-al-Zaman i Baybars.¹⁹ La seua argumentació resulta acceptable i convincent, això sí, dins del marc de la literatura popular, els motius folclòrics de la qual són molt freqüents al *Xalabín* –el de Putifar, p.e.²⁰ – sense que manquin referències més acostades als textos occidentals.²¹ Una

¹³ Vegeu els treballs de Redondo (1999 i 2000).

¹⁴ Fouché-Delbosc (pròleg). D'altra banda, Par (1931) encunyà la teoria de la font romanesa, inspirada per l'article de Iorga (1927).

¹⁵ Miquel i Planas, Pacheco (1964, 38-40); Riquer (1984, 243-248), Badia (1982, 5-23).

¹⁶ Riquer (1984, 246). El presumpte caràcter propagandístic del text apareix subratllat per primer cop al pròleg de l'edició de Miquel i Planas. Riquer, curiosament, sembla incórrer en una contradicció quan qualifica l'obra de ficció –pàg. 248–, quan més abans n'havia dit que *té un fons històric molt acusat i concret* –pàg. 246–.

¹⁷ Riquer (1984, 246-247): “Un autor català cristià, encara que es basés en textos orientals, cròniques o pamflets, no deixaria de fer-hi constar la seva fe i, amb tota seguretat, de blasmar el mahometisme. Aquest aspecte és remarcable, i és el que em fa sospitar, amb tota mena de salvetats i com a mera hipòtesi, que l'autor del *Jacob Xalabín* pogués ésser un renegat català, que hagués sigut al servei de Jacob, fill de Murat I, i del visir Alí Paixà, i després caigut en desgràcia en regnar Bajazet.”

¹⁸ Badia (1982, 21): “[...] L'anònim autor del *Jacob Xalabín* no feia servir només l'estil oral dels cronistes, sinó que, en certa mesura, pretenia d'estar a to amb l'estil ric dels narradors del XV. De tota manera no sembla pas que el seu maneig de la llengua literària fos prou fluid com per considerar-lo un professional de les lletres; un clergue o un funcionari al segle XV haurien escrit probablement en un estil més segur i també molt més florit i rebuscat. Un mercader coneixedor de Turquia tal volta hauria pogut escriure com el nostre autor...”

¹⁹ Bosch (1949-1950, 1-50, esp. pp. 45-48, sota l'epígraf “Paralelisme del *Jacob Xalabín* amb el procés d'integració literària del *Tirant*”). Més en concret, el *Xalabín* recolliria els arguments narratius de les nits 182, 183, 193, 195, 196, 199, 208, 244 i 937 a 954.

²⁰ El tema de l'enamorament de la mestressa i d'un jove, personificat en el conte bíblic de Putifar, és un dels més antics, alhora que comuns, a les literatures de l'Orient i de la Grècia antiga, cf. López Salvá (1994).

reformulació més àmplia es llegeix a Martín Pascual (1988 i 1989), que centra, però, l'origen de l'obra de manera més concreta, en situar-la dins la cultura turca. Tanmateix, el reconeixement de patrons narratius d'origen oriental no afecta gens la nostra hipòtesi, més encara si recordem que a la literatura narrativa bizantina de tipus popular sovintegen aquests manlleus a la tradició oriental –la persa, l'hebrea, etc.-.²²

La teoria de l'original grec, que semblava fora de tota qüestió, ha sigut darrerament contestada per Escrivà, que parteix de la doble estructura del *Xalabín*, en part novel·lesc i en part històric, i fa per rebatre la hipòtesi de Riquer i Badia, tot maldant per fer veure el caràcter *convencional* del món turc presentat per l'autor.²³ El seu argument bàsic consisteix a demostrar que la major part dels arabismes de l'obra tenen una procedència hispànica, i que estan continguts a la part més novel·lística, mentre que falten a la secció històrica. Diu Escrivà que a la secció històrica l'autor patia la *por a inventar* com a conseqüència del seu desconeixement del lloc dels fets, de les llengües turca i grega, i de les corresponents cultures.²⁴ Seria per això que gairebé tots els referents toponímics es poden llegir a la *Crònica* de Muntaner.²⁵ Per consegüent, la hipòtesi d'Escrivà es contradiu obertament amb la que nosaltres defensem aquí, la de l'epítom d'un original grec.

Si fem un repàs als termes examinats per Escrivà, conclourem que la seua proposta està mancada de fonament. Vegem-ne dos exemples: *Amorat* es correspon perfectament amb el terme grec dels poemes esmentats, Ἀμουράτης, mentre que *mandil* amb el significat de *mocador*, que tant ha despistat els nostres crítics,²⁶ és calc exacte del grec μαντήλι. En el cas de *Quir*, Escrivà posa en quarantena que provingui del grec κύριος, *senyor* –en tractarem més endavant–, com proposa amb gran prudència Pacheco.²⁷ A la resta de casos adduïts per Escrivà, ultra certes imprecisions, la força provatòria és nul·la. Enlloc no apreciem que cadascun dels termes aliens al català de l'època s'hagi d'explicar per la influència de l'àrab andalusí. Tot indica, per consegüent, que al darrera del *Xalabín* hi ha la cultura grega, però aquests termes podrien haver sigut inserits dins el text sense que això pressuposés l'existència de cap original grec.

L'estructura de l'obra, tan comentada per Escrivà, no exigeix un tractament diferenciat per als dos blocs que la componrien.²⁸ Un primer plantejament consisteix a

²¹ Riquer (1984, 248), cita el *Cligès* de Chrétien de Troyes com a possible font de l'episodi de la torre, capítols VIII-XIII del *Xalabín*. Tanmateix, trobem una situació semblant a les novel·les bizantines, cf. *Flori i Plàtzia-flora* i *Cal·límac i Crisòrroe*.

²² Cf. Beck (1993, 78-96).

²³ Escrivà (1984, 101-105).

²⁴ Escrivà (1984, 102).

²⁵ Pacheco (1964, 82-83), on són identificats una sèrie de topònims que en bona part apareixen a l'obra de Muntaner.

²⁶ Pacheco (1964, 91, 92, 93 i 148), cf. pàg. 91, n. 30, a propòsit del passatge “[...] e que jo'l supplich que ell prengua aquest mandil que jo de mes mans he fet etc., diu: el D.C.V.B. defineix aquest mot [...] com a 'peça de drap que s'usava com a davantal', i en cita aquest exemple. Sembla referir-se a la peça de drap o cuiró que protegia el pit dels guerrers turcs.” Es fa evident, a banda l'extraordinària fortalesa dels guerrers turcs, capaços de portar defenses sortides del brodat de les mestresses, que el D.C.V.B. ha buscat una solució *ad hoc*, tampoc no gaire encertada. A la seua edició, Ribera Llopis (1990, 127, n. 20) segueix Pacheco en explicar *mandil* com a *davantall*. No gaire convençut de la bondat d'aquesta defensa, en diu: “Potser tenia alguna funció decorativa en l'armadura dels guerrers.” Res no en diu Coromines (1993, 417).

²⁷ Pacheco (59, n. 34): “Quir sembla ésser l'equivalent grec de ‘senyor’.”

²⁸ En realitat, es poden distingir quatre blocs narratius: la intriga d'Issa Xalabina (Pacheco, 49-79), l'estada a Palàcia (Pacheco, 79-101), el viatge a Setalia (Pacheco, 102-138) i la guerra contra els serbis (Pacheco, 138-149).

pensar que cal distingir entre la secció fictícia i la secció històrica: la primera contindria els elements típics de la novel·lística europea de l'època, la grega inclosa, mentre que és a la segona on es registraria la influència concreta de la poesia heroica bizantina.²⁹ Al nostre parer aquesta diferenciació no fa honor a les característiques de la llengua i l'estil del *Xalabín*, que no varien gens al llarg de l'obra. Per recolzar la nostra anàlisi hem d'examinar l'estil de la historiografia bizantina contemporània, però no pas de la parahistoriografia propagandística que utilitza el vers –ja n'hem parlat més amunt–, sinó de la composta en prosa.³⁰ Tenim una referència de gran utilitat en l'obra titulada *Διήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, *Crònica de la dolça terra de Xipre*, de Lleongi Maqueràs.³¹ Aquest text singular, datat entre 1359 i 1402 segons Beck,³² s'allunya per vàries raons del model literari i historiogràfic de la resta de cròniques bizantines –amb la sola excepció de la *Crònica de Xipre* de Iorgos Bustrònios, un segle posterior a la de Maqueràs–: no imita Heròdot ni Tucídides, ni escriu en vers, ni ho fa en una llengua arcaitzant; ben al contrari, escriu en demòtic xipriota,³³ amarat de gal·licismes, amb un estil planer, ple de construccions paratàctiques i de repeticions de tota mena, i la precisió de les dades recollides no obsta per a l'inseriment de temes narratius menors. L'estudi de l'estil de Maqueràs per Anaxagorou ha permès de determinar el gran deute contret per l'autor amb les característiques de la composició oral.³⁴ Parataxi i repeticions es corresponen amb un únic discurs literari, i és aquest estil el que registrem al *Xalabín*: ambdues obres comparteixen tots tres elements, les reiteracions, els excursus paral·lels a l'acció i el caràcter irreal del temps.³⁵ No se'n pot dir, per tant, que es tracta d'una obra mal articulada i asimètrica des dels punts de vista de l'estructura i de l'estil. La *Crònica* de Maqueràs presenta clares similituds amb el text català, per tal com l'un i l'altre pertanyen a una mateixa concepció formal del relat historiogràfic.

Certament, la identificació d'uns paràmetres literaris, en produir-se entre dues obres d'una mateixa època, no representa res de notable. Sí que ho és, però, entre textos pertanyents a literatures en aparença tan poc relacionades com la catalana i la grega, que fan desistir molts de pensar en un contacte directe entre ambdues. Convé, per tant, que aprofundim a la nostra recerca. Un cop hem subratllat les similituds de caire estructural entre l'estil narratiu de la *Crònica* de Maqueràs i el de la *Història de Jacob Xalabín*,

²⁹ Martín Pascual (1989, 232, n. 2), assenyala molt oportunament com els personatges masculins tenen versemblança històrica, mentre que els femenins serien tots ells inventats.

³⁰ La historiografia bizantina admet totes dues relacions compositives, el vers com la prosa; a les monumentals cròniques de Iorgos Acropolitis i Iorgos Paquimeris, en prosa, es contraposa la crònica en vers d'Efraïm, i el mateix Paquimeris va escriure una autobiografia en vers. Convé no oblidar el valor propagandístic del vers polític, que el feia molt apte per als propòsits d'una determinada ideologia.

³¹ Dawkins (1932).

³² Beck (1993, 254).

³³ Per a l'ús de la llengua vulgar a les terres ocupades pels francs, cf. Politis (1981, 23).

³⁴ Anaxagorou (1996, 29-39, i esp. 36-37) situa en el contacte amb la literatura francesa l'origen del model historiogràfic *parabizantí* d'aquesta crònica.

³⁵ Anaxagorou (1996, 32) presenta les següents característiques comuns: 1.- Les reiteracions: “Machairas returns to events previously mentioned and re-presents, evaluates them or carries them forward. 2.- Els excursus paral·lels a l'acció: The other preponderant feature, highlighted through the study of order, is Machairas' great tendency for incursions into the self-contained story.” A la *Història de Jacob Xalabín* la major part d'aquests elements retardataris, que fan l'entreteniment del públic, té el seu origen al folk-tale. 3.- El caràcter del temps: “Crucial historical events receive a very sketchy narrative representation, whereas unimportant incidents receive a lengthy narrative treatment evolving into scenes or self-contained stories. [...] The absence of narrative pauses offering descriptive psychological portrayal is compensated for through the use of direct speech for capturing character, evolution and development.”

passarem ara a tocar la qüestió de les fonts d'aquest darrer text, tema principal del present treball.

3. La tradició literària occidental –balcànica, grega i catalana– sobre la batalla de Kossova.

La primera batalla de Kossova, el Juny del 1389,³⁶ amb la derrota dels serbis a mans dels turcs, ha esdevingut un dels fets cabdals per a la història i la cultura de l'Europa Oriental. La literatura ha reflectit les tensions existents no només entre turcs i serbis, ans també al si de les nacions cristianes i dels emirats turcs. El nostre estudi pretén de revisar les connexions de la literatura catalana amb les diferents cròniques turques, balcàniques i gregues, dins un procés que contempla alhora la traducció i la versió, sempre amb la finalitat de presentar els fets des del punt de vista d'uns ben determinats interessos propagandístics. El tema comú als textos que revisem és el del regicidi i fratricidi comesos per Bajazet, un cop acabada la batalla, en les persones del soldà Murat I³⁷ i del seu hereu Iacub Xelebí. Analitzarem el tractament dels fets a cada tradició literària i en definirem els paral·lels intertextuals i les diferències derivades de la manipulació.

Per bé que a la batalla com a tal varen intervenir principalment serbis i turcs, al costat dels uns i els altres hi havia aliats de circumstàncies, qui per interès, qui per la força: tropes búlgares, croates, bosnianes i albaneses, a més de contingents hongaresos i alemanys, lluitaven a les files del dèspota de Sèrbia, Lazar; a l'exèrcit del soldà turc, Murat, hi hauria contingents eslaus d'origen búlgar, a més de determinats auxiliars grecs. La magnitud dels oponents, amb xifres que, tot i després d'haver-ne esporgat les exageracions a l'ús, esdevenen molt considerables per l'època; el fet que es produís una mena de xoc global, sense precedents immediats, entre Orient i Occident; la mort dels cabdills d'ambdós exèrcits, Lazar i Murat; i, en darrer terme, el caire determinant de la batalla per a la sort dels dos contendents, en certificar l'inici de l'hegemonia turca i la fi de la dels serbis, varen aconseguir que el ressò de Kossova fos instantani i eixordador, fins al punt que als pobles que hi varen intervenir encara se'n sent glatir la violència i l'odi d'una contesa implacable.

Per raons metodològiques haurem de centrar-nos a les cròniques turques i gregues, però farem per oferir una visió de conjunt que abasti també les literatures balcàniques.

4. La transcendència social, cultural i política de la batalla de Kossova.

³⁶ El topònim *Kossova*, per al qual fem servir la forma albanesa, d'accentuació plana, és gramaticalment un genitiu del terme eslau i serbi *merla*, ço és, *kóssovo*, emprat com a determinant del terme *polje*, camp, i més específicament *plana*. El sintagma serbi complet, *Kóssovo Polje* (= *Plana de la merla*), ha sigut adaptat al grec com a Κοσσυφοπέδιο, i a l'albanès com a *Fusha e Kosoves*. Les cròniques llatines citen el paratge com a *campus merulae*, les alemanyes com a *Amselfeld*, etc. Per antonomàsia, el nom *Kossova* ha passat a estendre's a tot el territori entre Sèrbia, Montenegro, l'Albània estricta i l'antiga república iugoslava de Macedònia. Pel que fa a la data de la batalla, a les diferents cròniques hi ha acord a fixar-la el dia de Sant Vítold, és a dir, el 15 de Juny del 1389 si seguim el calendari catòlic; al calendari ortodox, la data és la del 28 del mateix mes. Des del punt de vista literari, el terme *plana* es pot reconèixer com a “key-word: E l'Amorat attendà's en una bella plana [...]. E Lätzer, qui sabé que l'Amorat era en aquella plana [...]. Lätzer ab tota la sua gent sa acostà devers la plana on l'Amorat era” (Pacheco, 141).

³⁷ Badia (9) fa per distingir “Amurat i Murat: [...] Notem que una cosa és el genèric Amorat i una altra l'antropònim Murat.” En realitat, les fonts gregues solen fer servir la forma Μουράτ –mantes vegades amb <ω>, ço és, Μωράτ–, però al text de Duques, per posar un sol exemple, conviuen les *by-forms* Μουράτ i Άμουράτης sempre per referir-se al mateix personatge i sempre com a antropònim. En canvi, la forma catalana *Almorat* s'explica, o bé per una reanàlisi, en interpretar la vocal inicial com a resultat de l'article àrab, o bé com un arabisme degut a la transmissió del text.

Ultra d'altres raons estratègiques i polítiques de tot tipus,³⁸ l'extraordinària importància de la derrota cristiana no es degué pas a que es tractés del primer gran fet d'armes dels turcs a terra europea. Fins aleshores, les campanyes turques ja havien aconseguit notables èxits a l'assetjament de ciutats, l'acaçament de grecs i búlgars als respectius territoris, l'escanyament de l'agricultura, la ramaderia i el comerç bizantins, i per tant la creixent desmoralització de tots els estaments socials de l'imperi. Les hosts turques no havien fet cap incursió més enllà de l'Hel·lespont abans dels pactes que cap a l'any 1306 varen signar amb la Companyia Catalana,³⁹ que al seu torn necessitava nous aliats després de la traïció soferta a mans de l'hereu grec, l'any anterior. Esperonats per la feblesa de l'imperi, els turcs varen continuar els seus atacs a una i altra banda de l'Hel·lespont, sense menystenir tampoc les accions de pirateria a l'Egeu, mar de Màrmara, mar d'Azov i mar Negra. Ara bé, no cal remuntar als acords turcocatalans la presència turca a la riba europea: més recentment, entre els anys 1344 i 1346 es va materialitzar el primer pacte d'aliança entre bizantins i otomans, i tot seguit es van produir les incursions d'aquests darrers per Tràcia i Macedònia, però no pas com una host relativament nombrosa, ans amb el pes de tot un exèrcit en campanya; en fi, els anys 1352 a 1354, tot coincidint amb l'inici de la guerra dinàstica a l'imperi, van tenir lloc saquejos constants a tota la Tràcia, amb la conseqüència final de la presa de Gal·lípoli;⁴⁰ el 1361 era ocupat Didimòticos, i el 1365 els turcs derrotaven l'exèrcit bizantí a Arcadiòpolis –l'actual Lul·le Burgues– i prenien Adrianòpolis, que poc de temps després esdevenia la nova capital otomana.

A dreta llei, Kossova tampoc no fou el primer combat entre serbis i turcs: al setembre de l'any 1371 ja havia tingut lloc la batalla de Txèrnomen, a la riba del Maritza –l'antic riu Hebros de les fonts clàssiques–, que havia enfrontat els turcs als barons del Kossova meridional, els germans Mrnjavčević, el més gran dels quals, Vukasin, s'havia coronat rei independent del sobirà serbi, Stefan Dušan. Tant Vukašin com el seu germà Ian foren morts a Txèrnomen pels turcs, com la major part d'aquell exèrcit serbi. Ben certament, les circumstàncies que envoltaven la batalla de Maritza no semblaven gaire favorables a la literaturització de l'episodi des del costat eslav, pel fet que el successor de Vukašin Mrnjavčević, Marko, va jurar fidelitat al soldà Murat i el va seguir a les seues campanyes contra els cristians. Tanmateix, la literatura i el folklore de la zona sí que han fet d'aquest personatge un heroi, amb el nom de Marko Kraljevič o Kralji Marko,⁴¹ amb la finalitat de justificar el seu vassallatge des d'una perspectiva victimista, que assenyalava la batalla de Maritza com l'inici de l'apocalipsi per als eslaus. És en aquest context on s'inscriu la profecia del monjo que, ençà de la batalla, va anunciar que a partir d'aquell moment els vius envejarien els morts, una mena de redemptorisme

³⁸ Primerament, la plana on varen xocar els dos exèrcits és l'únic lloc apte per a un enfrontament a gran escala, a més d'oferir, més enllà dels rius Lab i Sitniza, que hi conflueixen, una reraguarda favorable; en segon lloc, aquesta plana es troba a la cruïlla entre la vall del Morava, camí d'Albània i de l'Adriàtic, cap al sud-oest, i la del Vardar, camí de Bòsnia, cap al nord-oest. La importància estratègica de Kossova s'explica per si sola si enumerem el seguit de batalles que hi han tingut lloc: a més de la del 1389, hi ha hagut enfrontaments decisius els anys 1448, 1690, 1737, 1918 i 1944.

³⁹ Amb una certa inèrcia criminalitzadora, la historiografia grega sol subratllar que fou de la mà dels catalans com els turcs varen travessar per primer cop l'Hel·lespont, cf. Zachariadou (1980).

⁴⁰ El 1352 els turcs s'emparen de la fortalesa de Tzimbi, prop de l'Hel·lespont –Dardanel n'és el nom més habitual a l'actualitat–. Amb aquesta base a sòl europeu, les incursions esdevenen regulars i més intenses.

⁴¹ El terme eslav *kralji* significa *sobirà, rei*, i arriba a ser manllevat pels grecs amb la forma *κράλης*, i encara se'n deriva, amb la genuïna formació grega per als verbs d'ofici, el verb *κραλεύω*, *regnar*.

serboeslau que ha arribat, dissortadament, als nostres dies.⁴² Encara hi va haver dues batalles més entre serbis i turcs, el 1385 a Sawra, amb victòria turca, i el 1388 a Toplitza, amb victòria sèrbia.

Una de les conseqüències de l'impacte ideològic de Kossova sobre la cultura sèrbia ha sigut la manipulació històrica, que ha arribat fins al punt de qüestionar que els turcs haguessin sigut els vencedors de la batalla.⁴³ El paper cabdal de Kossova no només a l'imaginari col·lectiu serbi, ans també al discurs polític, ha esdevingut molt superior al de Massada per al sionisme, per exemple.

5. La tradició literària als Balcans.

El reflex de la batalla es registra a diverses literatures, tant a la dels vencedors com a les dels bàndol vençut. A aquest darrer, serbis, albanesos i búlgars s'han fet ressò dels aspectes èpics del combat, entre els quals la gesta del cavaller que va ferir de mort el soldà Murat.⁴⁴ La forta tendència a la literaturització, que contradiu les exigències del discurs historiogràfic, deriva directament de la importància atorgada a la batalla i de la magnitud de les seues conseqüències, que també reconeix la historiografia grega (cf., p.e., Miquel Duques, III 35: 18-39). El cabdill serbi, el príncep Lazar Hrebeljanović, últim representant de la dinastia dels Nemanjić, ens és presentat a la literatura eslava com un màrtir, i al culte religiós rep aquest precís tractament.⁴⁵ No ha constituït cap

⁴² Valgui com a referència l'anomenada *Profecia de Petros Sklavos*, text que acumula en unes breus planes tant d'odi, xenofòbia i fanatisme com pugui niar dins l'ànima d'un ésser humà. Preconitza, entre d'altres coses, tot de guerres i desastres que han d'acabar amb l'hegemonia dels cristians ortodoxos sobre la resta de credos, incloent-hi l'extermini dels musulmans.

⁴³ Així s'expressa l'historiador Čirković (1989, 14): "Shall we ask ourselves what, in the conditions at the end of the 14th century, was the probability of anyone having a precise insight into what had happened over the vast area, in the turmoil and bloodshed in which several thousand warriors had taken part, whether both the belligerent sides and other contemporaries had the same standards for evaluating gains and losses." Sota aquest punt de vista, les cròniques medievals ja no serien altra cosa que obres literàries, desproveïdes de tota validesa.

⁴⁴ La literatura sèrbia va construir el *mite de Kossova* a partir dels poemes èpics "Slovu o knezu Lazaru i Natpis na stubu Kosovskom," continuats cap al segle XVI a obres com "Kosovska devojka, Slava kneza Lazara u Krusevcu, Car Lazar i carica Miliča, Banović Strahinja, Smrt majke Jugovica, Zidanje Ravanice, Kraljišnici Turci izbavljaju Bega Mustajbega iz sužanjstva," etc., a manera de cicle que s'estén de les composicions més extenses als romanços més breus, i que uneix literatura i folklore. Sobre el gran impacte ideològic de Kossova entre els serbis vegeu Braun (1937, 49-50); Dinić; Kojić-Kovačević; Mihajlić (1989). Per a la literatura albanesa vegeu Ferjancić i Čirković (1988) –prengueu les reserves oportunes arran de l'orientació ideològica d'ambdós treballs, publicats per l'Acadèmia de Ciències de Iugoslàvia–. Tanmateix, cal reconèixer que per a molts estudiosos de les literatures balcàniques aquesta èpica mereix un escàs interès: Stanoyevich (50-53) no fa la més mínima referència al gènere, tot i que sí que tracta dels poemes èpics *d'autor*, com ara *Osman*, d'Ivan Gundulić (1588-1638). Per a la literatura búlgara, vegeu Moser (1972, 86-88) sobre les cançons heroiques o *junaski pesni*, cf. pàg. 88: "The most famous junak [esl. junak = heroi] [...] is Krali Marko. Claimed by both Serbis and Bulgarians, he may be considered a general South Slavic folk hero;" Bayer & Endler (42-47 –a la pàg. 46 recorden com a un dels temes característics del gènere el de la batalla de Kossova–); i Butler (547: "The central figure in South Slavic epic poetry is Krali Marko or Kralevik' Marko (Prince Marko). He was the son of Volkasin, who ruled Western Macedonia from 1366 until 1371, when he died fighting the Turks at the Battle of the Marica River. Marko succeeded Volkasin, becoming vassal to the Sultan Bayezid." Encara, a la pàg. 548, en diu: "It may be that the creation of epic songs [...] burgeoned in the fourteenth century, as a result of the convergence of several elements: native Slavic tradition, West European heroic balladry, Greek narrative tradition, and Turkish epic poetry.)" Com a prova d'aquesta amalgamació, prengueu en compte el tema de l'heroi que s'enfronta i mata un monstre tricèfal; al cas de Marko Kraljević el monstre impedeix que es celebri un casament.

⁴⁵ Les despulles del príncep Lazar haurien sigut sebollides a la catedral del Salvador de Pristina, la capital de Kossova, que en acabat es troba a uns escassos cinc quilòmetres de l'escenari de la batalla; però, més

obstacle el fet que Lazar fos sospitós d'haver pujat al tron sense els mèrits dinàstics que li'n fessin digne.⁴⁶ Els seus aliats i cunyats, el rei de Bòsnia, Tvrtko I Kotromanič, i el senyor de Kossova oriental, Vuk Branković, han sigut també literaturitzats, per bé que en sentits diferents, en tant que el segon fou estigmatitzat com a traïdor al seu poble, quan la realitat històrica afirma exactament el contrari.⁴⁷ Si a tota derrota ha d'haver-hi una traïció, la de Kossova fou atribuïda a Branković. De la mateixa manera, la literatura sèrbia ha immortalitzat la intervenció de dotze valents, comandats per l'heroi Milos Obilič, que s'haurien obert pas entre les tropes turques fins a matar el soldà Murat a la seua mateixa tenda.⁴⁸ La dimensió entre llegendària i mística de Kossova ha fet que hagi sigut comparada a la batalla de Poitiers, el 732, i, més lluny encara en el temps, a la de les Termòpiles el 480 a.C. És així com la literatura sèrbia enllaça amb tota una tradició poètica de la literatura grega tardoantiga i medieval, i que a la cultura bizantina penetra la historiografia.

Hi ha també sengles historiografies sèrbia i búlgara que s'inicien a mitjan segle XIV, poc abans de la invasió turca. Es tracta, nogensmenys, d'una producció no gaire lluïda, que es limita a donar compte de manera esquemàtica dels fets més rellevants⁴⁹, i que té un paral·lel a la literatura grega, les anomenades *Cròniques breus*. Al cas búlgar, un còdex d'origen moldau i datació més aviat tardana –s. XVI– ens ha preservat una *Crònica Universal* que arriba al 1425, el que fa pensar, juntament amb els trets lingüístics del text –que són els propis del búlgar mitjà–, en una redacció no gaire posterior a aquesta data. Més ambició literària mostra Konstantin Kosteneški, autor d'una *Vida de Stefan Lazarevič* editada per Braun (1956 –cf. Bayer & Endler, 29). Pel que fa a la historiografia sèrbia, els annals conservats s'obren amb la mort el 1355 de

---

tard, el 1391, el patriarca serbi Danilo III les dugué a Ravanitza, i en féu l'objecte d'una veneració nacional, alimentada amb sermons de caire escatològic. Encara avui, les restes del monestir de Ravanitza continuen entre els símbols més preats del redemptorisme serbi.

⁴⁶ Vegeu Mosin *et al.* i Mihaljčić (1989 b). Lazar Hrebeljanović fou coronat rei a la mort del tsar Uros, el desembre del 1371.

⁴⁷ Branković va resistir les tropes turques fins al 1392, any en què va haver de proclamar el seu vassallatge als nous senyors. Els turcs el varen desposseir de totes les seues terres, que van passar a mans –precisament– de Stefan Lazarevič, fill del príncep Lazar, que els inspirava més confiança que no el que la tradició ha titllat, injustament, de rebel Branković.

⁴⁸ La llegenda, plasmada en romanços a què ja hem fet al·lusió més amunt –cf. n. 43–, presenta Milos Obilič acusat de traïció davant tota la noblesa sèrbia, al sopar que els uneix a taula la vetlla de la batalla. Ofès per la més nimia ombra de dubte, l'heroi promet demostrar a l'endemà el seu honor pagant amb la vida. L'escatologia no falta a aquests romanços, que parlen del convit com d'un nou Sant Sopar, descriuen Obilič com un màrtir de la fe, etc. També als pomes èpics sobre Kossova es presenta el príncep Lazar com un nou Jesucrist pres i mort pels infidels.

⁴⁹ Vegeu sobre la qüestió l'excel·lent publicació de Bogdan; vegeu també Dujčev; Bayer & Endler. S'ho val de fer una extensa citació de l'article de Bogdan (490-491, que sintetitza bona part del que fins ara hem explicat: "Ich nenne die Chronik bulgarisch, weil sie ohne Zweifel in Bulgarien und von einem Bulgaren geschrieben wurde, ausserdem ist sie in mittelbulgarischer Recension erhalten. Man könnte sie aber mit demselben Rechte eine zeitgenössische Geschichte der Türken und der Balkanvölker nennen, denn sie umfasst nicht nur die Geschichte der Bulgaren in den letzten Zeiten ihrer Unabhängigkeit, sondern sie gibt vielmehr eine allgemeine Geschichte des Orients im XIV. und im Anfange des XV. Jahrh. Der Mittelpunkt der historischen Begebenheiten waren seit dem Anfange des XIV. Jahr. im Orient und auf der Balkanhalbinsel die Türken. So gestalteten sich zu dieser Zeit die byzantinischen, serbischen und bulgarischen Geschichtswerke zu Geschichten des türkischen Reichs, nur auf dem zweiten Plane steht die Geschichte der kleinen christlichen Völker, die dem Osmanen zum Pfer fielen. Kein Wunder, dass auch unsere Chronik sich zu einer fast systematischen Darstellung der steigenden Macht der Türken von Osman bis Mohammed I (1296-1413) gestaltet, daneben aber auch den Untergang der Balkanvölker (Bulgaren, Serben, Griechen, Albaner und Rumänen) schildert." Cal remarcar, tanmateix, que segons Bogdan (492), la *Crònica* està inequívocament redactada sota la perspectiva búlgara. També hem de fer notar la presència de nombrosos serbismes i russismes al text, cf. Bogdan (489).

Stefan Dušan, el sobirà que el 1346 s'havia fet coronar com a tsar de serbis i grecs –tot un programa–, i abasten fins al 1490. La redacció hauria voltat el mateix any 1490 o els següents, segons Bogdan (489).

La crònica búlgara res no diu sobre els crims de Bajazet.⁵⁰ En canvi, sí que recorda com “un valeros guerrer, de nom Milos (...) de la mateixa manera com temps abans Dimitri havia traspasat amb la seua llança el rei Escilià, llançant-se contra ell, així també aquest va traspasar l'impíu Amurat i li va arrencar a punta de llança les entranyes, i, amb elles, la seua ànima criminal” (Bogdan, 529).⁵¹ En canvi, la referència dels annals serbis a la batalla de Kossova és molt concisa –com ens ho recorda Bogdan (520-525 –la referència a Kossova es troba a la pàg. 521)–, sense que ens aportí la més mínima informació rellevant per al present estudi.

6. La tradició historiogràfica grega sobre Kossova.

Els cronistes grecs també varen recollir les notícies relatives a Kossova, i en especial la de l'entronització de Bajazet, com a conseqüència de les morts del soldà Murat i del seu hereu Iacub. Tanmateix, hem d'aclarir en primer lloc que, a causa dels sotracs que mica en mica ofegaven l'imperi bizantí, a la segona meitat del segle XIV el renaixement cultural que havia acompanyat l'aparició de la dinastia dels Paleòlegs havia perdut bona part de la seua empenta. Al camp de la historiografia, només un autor pot comparar-se amb els de les dècades precedents –Iorgos Acropolitís, Iorgos Paquimerís i Nikiforos Grigoràs–. Ens referim a Iannis Cantacuzenós, el qual va compondre la seua obra historiogràfica a partir de l'abdicació com a emperador, el 1354, però que va morir el 1383, uns anys abans de la batalla que ens ocupa.

El buit historiogràfic és cobert per les anomenades *Cròniques breus*, *Βραχέα Χρονικά*, de característiques formals molt similars a les cròniques sèrbies i búlgares que ja hem indicat. I doncs, a les *Cròniques breus* la mort de Murat és atribuïda al mateix príncep Lazar, o al fill d'aquest, Stefan, o a l'heroi Milos Obilič.⁵² En tots els casos es fa palesa la influència de les fonts sèrbies, així com les inexactituds de tota mena, en part degudes a la datació d'aquest textos, que a parer de l'editor no serien en cap cas anteriors al primer quart del segle XVI.⁵³ Així, fins a tres manuscrits –Atenes, *Parisinus*

⁵⁰ No ens ha sigut possible de consultar el text de Konstantin Kosteneški –un molt singular personatge, titllat de filòsof i autor d'un relat, *Skazanie izjavlenno o pismenex*, que figuraria a qualsevol antologia de la misogínia medieval– però no sembla diferir gaire del de la *Crònica*, cf. Bogdan (496-497): “Über die folgenreiche Schlacht am Kossova Polje besitzen wir nun eine bemerkenswerte Bestätigung der Schilderung Constantin's. Das Datum, der Ausgang und die Folgen der Schlacht sind in beiden Quellen gemeinsam.”

⁵¹ Per a l'edició que utilitzem, cf. Bogdan (526-535). Val a destacar del text búlgar dues notes d'interès: en primer lloc, la comparació de Milos Obilič amb un sant cristià, en aquest cas Dimitris, un centurió romà d'origen grec i religió cristiana que segons la llegenda va occir el rei àrab Escilià quan aquest assetjava Salònica, ciutat on hi ha, precisament, la basílica de Sant Dimitri; segonament, la forma *Amurat*, que coincideix, no sabem si de manera independent o perquè hi hagi sigut presa, amb la grega *Ἀμουράτης*.

⁵² D'acord amb l'edició moderna, a càrrec de Schreiner (1975-1979) es tracta de les cròniques 53 i 54 –atribució al príncep Lazar–, 55 –atribució al seu fill Stefan– i 72 a –atribució a Milos Obilič–. Una edició més antiga d'aquestes cròniques és la de Lampros & Amantos (1932-1933).

⁵³ Com a simple apunt voldríem deixar constància del nostre dissentiment quant a la datació: que la tradició manuscrita no remunti mes enllà dels inicis del segle XVI en cap cas no pot significar que les obres en qüestió en siguin forçosament contemporànies o anteriors de molt pocs anys. En d'altres termes: si prescindim dels testimonis de papirs –una descoberta moderna, tanmateix–, atenent tan sols a la datació dels còdexs d'Èsquil, aquest autor hauria viscut al segle X d.C., època en què fou copiat el *Laurentianus* 32, 9, el manuscrit més antic. D'altra banda, per raons historiogràfiques i literàries la datació de Schreiner resulta inversemblant.

gr. 1001 i Cambridge- de la crònica 53 diuen que “l’any 1389 el dèspota⁵⁴ Lazar va matar el soldà Murat, al gener, amb un engany;” el manuscrit de Moscou recull la notícia que “el soldà Murat va finir, i amb ell Lazar, a 20 de Juliol, l’any 1389;” finalment, el còdex *Parisinus* gr. 2180 informa de que “l’any 1389, a 20 de Juliol, fou mort l’ancià Murat Bei a mans del dèspota Lazar, també anomenat Cazikhontiker”⁵⁵. De manera semblant als tres còdexs de la crònica 53 que hem esmentat en primer lloc, la crònica 54 refereix que “l’any 1389 el rei Lazar, el dèspota, va occir el soldà Murat amb un engany.”⁵⁶ La crònica 55, amb mínimes variacions als dos còdexs que la contenen, atribueix la mort del soldà al fill de Lazar: “l’any 1389, Murat Bei fou mort a Kossova a mans del fill del dèspota Lazar”;⁵⁷ la procedència d’ambdós còdexs fa pensar que haurien sigut copiats en condicions gairebé idèntiques, i val a destacar que als dos manuscrits trobem el sintagma εἰς τὸν Κόσσοβον, amb el manlleu del terme serbi en comptes de les formes hel·lenitzades Κόσσυφον i Κοσσυφοπέδιον.⁵⁸ La crònica 60 refereix que “quan va morir el venerable Amurat Bei, alhora que el dèspota Lazar, va regnar el soldà Mehmet, l’any 1389.”⁵⁹ Finalment, la crònica 72a resulta la més interessant per als nostres propòsits. Es conserva en un únic manuscrit a la Universitat de Yale, i a diferència de les precedents es centra en la conquesta turca de Sèrbia, mentre que les cròniques 53 a 62 tenen com a tema principal el de les conquestes turques a terra grega, a Tràcia i a Macedònia. En relació a Kossova, la crònica 72a diu, en primer lloc, que “l’any 1389 Milos Kopilitis va matar el soldà Murat a Kossova, a 15 de Juny, i aleshores va esdevenir soldà el seu fill, l’Ildirim Bajazet; l’any 1389 l’Ildirim Bajazet, el soldà, va matar el seu germà, i es va llançar damunt del captiu Lazar i el va assassinar, i al seu torn va esdevenir senyor i amo de Sèrbia el fill d’aquest, Stefan” (Schreiner 1975, 561). El fet que la crònica conservi el cognom originari del personatge, transcrit en grec com Kopilitis, testimonia en favor de la fidelitat del text a la realitat històrica.⁶⁰

Si les *Cròniques breus* casen perfectament, des del punt de vista formal, amb la historiografia balcànica, la literatura grega se’n diferencia gràcies a l’existència d’una tradició sene parió, i de la qual els autors eren del tot conscients, fins al punt que sovintegen les al·lusions a Heròdot i Tucídides, entre d’altres. Ja molt avançat el segle XV, i dins d’un moviment literari que preludeja el que a Occident coneixem com a Humanisme renaixentista, la historiografia bizantina viu una represa feliç, que es confon amb l’agonia de Constantinoble. Dos dels principals historiadors, Miquel Duques i

⁵⁴ El terme *dèspota* és aquí substantiu, i a tots aquests passatges representa la designació tradicional del sobirà serbi a l’època medieval –un hel·lenisme, per cert, amb el valor genèric de *senyor*, *amo*, que el grec medieval havia reemplaçat amb el terme ἀθέντης>ἀφέντης–.

⁵⁵ Schreiner (1975, 375-380); traduïm d’acord amb l’accepció més escaient del terme grec γέρων, literalment *ancià*.

⁵⁶ Schreiner (1975, 388); traduïm amb el terme *rei* el serbisme κράλης de l’original.

⁵⁷ Schreiner (1975, 398). Les variacions afecten tan sols a l’afegit del predicatiu *l’ancià*, dit del soldà, al còdex 324 del monestir de Dionís, a l’Atos, i que falta al còdex 224 del mateix cenobi, i a l’ordre de paraules.

⁵⁸ Un paral·lel ben clar és el de Laònic Calcocondilis, que també fa servir l’ètim serbi tan sols transliterat, cf. Laon. Chalc. *De rebus turcicis II* 30-31, ed. Bekker (1843, 53): “ἐπὶ τούτων ὡς ἐστρατεύετο Ἀμουράτης ὁ Ὀρχάνεω, κατέλαβε στρατοπεδευόμενον ἐν πεδίῳ Κοσόβου ἑκατομύρου τῆς Πριστίνου χώρας,” i pàg. 54 “ἐτελεύτησε δὲ Ἀμουράτης ἐνταῦθα ἐν Κοσόβῳ.” L’ús casa amb la rigorositat d’aquest historiador, que evidencia aquí l’ús de fonts sèrbies.

⁵⁹ Schreiner (1975, 452). L’autor de la crònica ha confós Mehmed, successor de Murat II i conqueridor de Constantinoble, amb Bajazet, successor de Murat I.

⁶⁰ Kobilić és el cognom antic, reduït a mitjan segle XVIII dins la tradició poètica sèrbia a la variant *Obilič*.

Laònic Calcocondilis, han tractat també la desfeta sèrbia a Kossova. Miquel Duques fou l'autor d'una *Història turco-bizantina* que comprén els anys 1341 a 1462, datació de la presa de Lesbos pels turcs.⁶¹ A la secció que s'ocupa de la batalla de Kossova, Duques no estalvia pas els detalls, per la qual cosa en donarem la versió íntegra:

El mateix any havia mort també l'abans esmentat Orkhan, cabdill dels turcs, tot llegant el seu lideratge al seu fill Murat, el qual, en esdevenir més poderós que les ciutats tràcies, va ocupar Adrianòpoli després d'assetjar-la, alhora que tota Tessàlia llevat de Salònica. Així doncs, en tenir a mans seues gairebé tota la terra dels romeus⁶² va marxar contra els búlgars, i en haver destruït molts dels seus castells i aldees i fet esclaus els seus habitants, els va dur a través de l'estret del Quersonès cap a terra ferma. Veient tot això Lazar, fill de Stefan, rei de Sèrbia, que era per aquells anys qui governava Sèrbia,⁶³ així que va haver reunit totes les forces a les seues ordres s'enfronta amb el tirà,⁶⁴ i per part d'ambdós bàndols cauen moltíssims homes. Aleshores s'esdevé una argúcia inaudita, més enllà de tota narració: un jove guerrer serbi d'entre els nobles, valerós i agosarat com cap altre dels d'aquella època, segons que ho va ben demostrar, separant-se de la formació dels cristians va a parar com a dessertor al centre de la formació dels turcs, i tot seguit, en prendre'l els turcs, ell que crida pel seu nom el seu cabdill i diu 'vull veure'l i xiuxiuejar-li a cau d'orella uns consells per tal que esdevingui el dominador d'aquesta batalla. Per això he vingut com a dessertor', i li mostren el seu cabdill. Tot just fer-li Murat, doncs, un signe amb la mà perquè acudeixi davant d'ell, i en anar-hi el jove i en acudir a prop, amb un punyal li engega al cor una ferida mortal, alhora que ell és esquarterat pels destralers i llancers de Murat. Aleshores, els turcs, en contemplar aquell inesperat succés, i quina desgràcia sobrevinguda de sobte davant dels seus ulls no havien de suportar, prenen una deliberació ben fàcil d'entendre i molt sàvia: de seguida que han plantat al bell mig de la seua formació una tenda, dipositen a dins Murat moribund; i ells, aleshores, sense rebutjar gens els molts perills, s'aboquen dins de les files de combatents com a gossos enrabiats. Els serbis, que desconeixien tant la fita obtinguda en favor d'ells per part d'aquell valerós jove, com el càstig infligit als turcs en la persona del seu cabdill, ans, més aviat, com que estaven abandonats a la desesperació, amb la idea que aquell valent soldat havia perit sense el guardó esperat, plantaven cara als turcs amb ànim temorenc, fins a ço que el combat va atènyer la seua fi. Lazar, en fi, és capturat, i amb ell la major part dels grans senyors, els quals, duguent-se'ls dins la tenda on jeia Murat, que feia ja els seus darrers alenars, juntament amb Lazar els varen degollar, tots els qui eren sota les seues ordres, sense cap excepció, i amb ells també Murat, els uns i l'altre, arribaren a la seua fi. D'aquests fets, l'ala dreta encara no en sabia res, ni tampoc l'esquerra, perquè tot això ocorria a la reraguarda. Comandant de

⁶¹ En realitat, la història de Duques no ens ha arribat amb un títol concret.

⁶² El terme *romeus*, Ῥωμαῖοι, és el que utilitzen els grecs per designar-se a ells mateixos, com a hereus de l'imperi, en la mateixa mesura que Constantinoble era definida com *la nova Roma*.

⁶³ Duques diu de Stefan que era rei, κράλης, però de Lazar, la sobirania del qual era discutida, diu textualment que *exercia la dignitat reial* –κράλεύων, participi de present que hem traduït, de manera més senzilla, com *governava*–, una fórmula que implica la manca de consens sobre la legitimitat del príncep serbi i que Duques reflecteix convenientment.

⁶⁴ No ha d'escapar l'ús per part de Duques del terme τύραννος, que reprén formalment i ideològica el discurs d'Heròdot en narrar l'enfrontament entre grecs i perses –Hdt. I 86, 4; III 80, 4; III 81, 2; VIII 145, 2 (*bis*)–. També per part grega, doncs, Kossova torna a ser comparat amb les grans batalles de l'Antiguitat entre Europa i Àsia: Marató, les Termòpiles, Salamina, Platea, Mícala...

l'ala dreta era Sabutjios, el gran dels fills de Murat, i de l'ala esquerra el segon, Bajazet, home esfereïdor i resolut com cap altre dels demés; tot cridant, doncs, aquest els més principals membres del consell de Murat, els que en la seua llengua anomenen exactament visirs, li revelen els esdeveniments i li descobreixen el cadàver del seu pare. Aleshores, ell, sense que al seu rostre aparegués el més mínim gest de lamentació ni de plany, fa cridar el seu germà Sabutjios com si hagués sigut de part del pare, per tal que examinessin quelcom de molt inextricable; com que Sabutjios desconeixia la situació, arriba de bon grau a presència del seu pare, i sense voler-ho és pres pel seu germà, i li lleva els ulls. Aleshores, és presentat com a cabdill dels turcs Bajazet, home destre i expeditiu per a les empreses de la guerra, combatent dels cristians com cap altre dels de la seua època, quant a la religió dels àrabs ardentíssim deixeble de Mohamed, guardià dels seus impius preceptes fins a l'últim moment, insomne i en vigília constant en el decurs dels seus propòsits i argücies contra les espirituals ovelles de Crist (Bekker 1834, 14-17).⁶⁵

Ignorem fins a quin punt Duques coneixia les cròniques esclaves i turques, però és segur que en tindria compte. L'ús de fonts turques per part d'aquest historiador ha sigut reconegut per Carroll (1972, 30). En qualsevol cas, Duques accepta la versió de la mort de Murat a mans del serbi Milos Obilič, i transmuta l'assassinat de Iacub en una altra mena de càstig ritual, la privació de la vista, la víctima del qual, com una represa de la sort d'Èdip, queda invalidat com a hereu al tron. Aquest càstig no era gens desconegut als bizantins,⁶⁶ que també aplicaven el de l'estrangulació.⁶⁷

Amb menys reminiscències classicistes que Duques, Laònic Calcocondilis ens ha llegat potser les obres més acurades des del punt de vista historiogràfic. Aquest és el relat de Calcocondilis sobre la mort de Iacub Xelebí:

De seguida que va finir Amurat, fill d'Orkhan, per obra d'un guerrer serbi, immediatament els homes de la cort que s'estaven a la tenda d'Amurat instituïren com a rei el seu fill més jove, Bajazet. Aquest, tot seguit, conforme va obtenir la dignitat reial disposà que fos fet venir el seu germà Iacub com si hagués sigut cridat a la tenda reial pel seu pare Amurat, on acudia fins i tot abans que fos cridat. Va arribar cridat per aquell sense saber la més mínima notícia dels fets ocorreguts, i quan fou davant d'ell fou pres i mort. Fou eliminat segons que s'acostuma de fer per part dels reis d'aquest llinatge amb els seus germans, en el sentit que cal que per llur ordre posin fi a la seua vida amb l'escanyament, perquè no n'és pas amb ferro el costum (Laon. Chalc. *De rebus turcicis*, II: 30-31; Bekker 1843, 58-59).

Per Calcocondilis, doncs, i tot i que sobre la mort de Murat hi ha coincidència amb Duques, Iacub fou mort per ordre de Bajazet. Va dibuixant-se al voltant d'aquells violents esdeveniments una evident controvèrsia.

7. La tradició catalana.

La *Història de Jacob Xalabín*, tant si reflectia la realitat històrica com si no, ha de veure's dins unes precises coordenades socials i culturals al món occidental. Així ho demostra l'eco atès a Itàlia per l'amenaça turca, a aquell tombant de segle en què tenia

⁶⁵ Mich. Duc. III 3. El títol *d'Història bizantina* editat per Bekker és, recordem-ho, discrecional. Val també a destacar els ecos del famós retrat sal·lustià de Catilina a l'etopeia de Bajazet.

⁶⁶ La deposició de l'emperador Isaac II pel seu germà Alexis, el 1195, ja fou sancionada amb la privació de la vista.

⁶⁷ Valgui'n com a exemple l'estrangulació d'Alexis IV –fill d'Isaac II, per cert– per ordre d'Alexis V, el 1204.

efecte una desesperada acció diplomàtica per part de l'emperador bizantí per tal d'interessar les potències occidentals a fer front al nou poder hegemònic als Balcans i la Mediterrània Oriental, i que ha sigut ben recollida per Pertusi.

La qüestió de la relació entre les cultures turca i catalana a l'època que ens ocupa figura entre els capítols més ignorats de la història dels Països Catalans. Si ja la relació amb la cultura grega ofereix tant d'interrogants per contestar, què no serà del tema que ara esmentem? Tanmateix, al pla lingüístic disposem de dades clares dels manlleus directes del català al turc i viceversa.⁶⁸ Al pla de les relacions polítiques, ja hem esmentat com els membres de la Companyia Catalana, d'ençà de l'assassinat de Roger de Flor, l'any 1303, varen establir pactes d'aliança amb els emirats turcs de l'Àsia Menor, segons que recull el *Diplomatari de l'Orient Català* de Rubió i Lluch (1947, 36). I doncs, aquests pactes varen tenir una continuïtat al llarg del segle XIV mitjançant nous acords.⁶⁹ Els emirats, que són els d'Aidin i Mentesthe, mantingueren les relacions –no sempre amistoses– amb els ducats catalans d'Atenes i Neopàtria al llarg de tota la *Καταλανοκρατία* o *Catalanocràcia*.⁷⁰ Davant l'evidència de la unitat d'acció de turcs i catalans, que a més a més tenia com a objectiu principal l'activitat de la pirateria, es va cercar fins i tot d'amagar l'aliança establerta, que provocava la immediata denúncia d'ortodoxos i catòlics i les protestes papals.⁷¹ L'abast de l'acció catalano-turca es preveia talment funest per a les potències italianes que la principal d'elles, Venècia, va moure els fils de la diplomàcia fins a aconseguir, pels volts del 1331, que els ducats catalans suspenguessin tota política militar conjunta (Jacoby 1974, 259-261). Però la continuïtat de la relació de catalans i turcs és admesa, per exemple, a una carta reial signada per Pere III, de Barcelona estant, a data de 12 de Juny del 1359, on es fa ressò del servei prestat per mercenaris turcs, en aquest cas arquers;⁷² pocs anys després, el 1362, s'esmenta la participació d'un contingent turc entre les tropes de combat de Roger i Joan de Llúria, com recull Rubió i Lluch.⁷³ No falta tampoc l'historiador que recorda, no pas amb termes neutres, el cas dels supervivents d'un estol turc dedicat a la pirateria a les aigües de l'Egeu, i que, després d'haver sigut derrotats a Mègara el 1364 pels seus rivals occidentals, varen trobar aixopluc a la ciutat de Tebes, al ducat d'Atenes, que els hi va obrir les portes sense reserves.⁷⁴ El que aquest historiador no diu és que els turcs rebuts a Tebes procedien dels emirats anatòlics amb què els catalans tenien tan estretes relacions (Loenertz 1955, 303). Entre elles figuraven, amb tota seguretat, les activitats de cors;⁷⁵ fóra molt probable, per exemple, que part del botí d'esclaus, més que més grecs, aconseguí pels turcs tingués com a destinacions els ports de Ciutat de Mallorca i

⁶⁸ Vegeu al respecte Redondo (2012a).

⁶⁹ Ultra Zachariadou (1980), vegeu Cerlini (1940, 349-354), on són publicades diverses cartes d'un marí venecià que comenta l'estreta relació de turcs i catalans a les aigües de l'Egeu.

⁷⁰ Vegeu Zachariadou (1980, 824). Els emirats d'Aidin i Mentesthe destaquen per l'activitat a mar, de la qual varen estar capdavanters entre els turcs, cf. Maier (1987, 340). Per als ducats catalans d'Atenes i Neopàtria i llurs relacions diplomàtiques, vegeu Setton (1944-1945; 1976, 441-461) i Burns (1954).

⁷¹ Cf. Zachariadou (1980, 825), amb referència a esdeveniments de l'any 1327. El pacte inicial es dona per trencat el 1329, però la relació va continuar anys a venir.

⁷² La carta està inclosa com a document n. 40 a Rubió i Lluch –edició pòstuma, ajornada per la Guerra del 1936 i les seues conseqüències, un cop mort el seu autor el 1937–.

⁷³ Rubió i Lluch (339-340).

⁷⁴ Longnon (1949, 328). Nicolau d'Olwer (1926, 133) erra en creure que es tractava de tropes del soldà Murat.

⁷⁵ Jacoby (1974, 246-248).

València.⁷⁶ Tampoc no hauria d'estranyar que hi hagués incursions conjuntes catalanoturques, atès que, quan alguns estats occidentals –Venècia, Gènova, els Lussignan de Xipre, els cavallers de Rodes– es proposen d'eliminar de l'Egeu una tan molesta competència, no semblen comptar mai amb el suport dels catalans.

Dels territoris occidentals de la Corona d'Aragó estant, ben lluny de la complexa situació de la Mediterrània Oriental, la cultura turca es troba immersa en la més simple ignorància. El narrador de la *Història de Jacob Xalabín*, a qui els editors Pacheco i Badia atribueixen un bon coneixement de la cultura turca,⁷⁷ introdueix constants matisacions adreçades al seu destinatari, el públic catalanoparlant d'Occident, l'elenc de les quals fóra excessiu de fer. Un parell d'exemples bastaran per copsar-ne l'efecte. Així, el narrador ens informa dels costums nupcials de les classes benestants turques: “E per ço con se acostumava que los hòmens van llà hon les dones són, a la usança de la terra, e specialment filles de grans senyors, aquest senyor de Setalia sí's mès a punt per anar en la terra de la Palàcia a son sogra, per prendra la muller e per menar-la-se'n a Setalia.⁷⁸ E per ço con en algunes terres se acostumava, specialment en la terra de la Turquia, en los grans senyors, que, si un pren muller, jamai no s'acosta a ella fins que la se n'ha amenada en la sua terra, e lla ell fa gran festa ab les sues gents” etc.⁷⁹ O ens fa avinents de l'ús del vel: “Car sapiats que en aquella terra han tal usança: que totes les dones van ab les cares cubertes e null hom no les pot veura ne conèixer.”⁸⁰

La *Història de Jacob Xalabín* conté, al nostre parer, juntament amb elements propis de la novel·la breu, més propers als corrents de la literatura popular i al que serà la literatura *burgesa* que no als de la narració cavalleresca, d'altres que provenen d'un context històric i cultural molt precís. La qüestió ara rau a determinar si la secció que narra la batalla de Kossova participa de les característiques del gènere de la crònica històrica.

8. Les fonts turques sobre la batalla de Kossova.

En contraposició al que més amunt hem exposat sobre la literatura sèrbia i balcànica en general, al cantó dels turcs no es registra la composició de cap producció èpica sobre Kossova. Al poder dels soldans el que l'interessava era l'elaboració d'un discurs historiogràfic propi, i que es va fer realitat a partir del model fornit per la cultura bizantina. Ara bé, com a fita dins la història de l'imperi turc, Kossova destaca per un esdeveniment posterior al combat mateix, ço és, l'entronització de Bajazet com a nou soldà en haver mort Murat durant la batalla. La versió més habitual a les cròniques turques atribueix la mort del soldà a un soldat serbi ferit de mort, que en reconèixer el capitost enemic va voler venjar la derrota soferta matant el cap de l'exèrcit rival. Però una versió alternativa denuncia el regicidi del soldà Murat i de l'hereu Iacub Xelebí per

⁷⁶ La població d'origen esclau establerta a les illes era talment nombrosa que el rei Martí l'Humà es va veure obligat a impedir-los d'abandonar-les, davant el risc de despoblació. Vegeu al respecte el document de 16 de març del 1401 al *Diplomatari* de Rubió i Lluch (1947, 688).

⁷⁷ Valguin com a resum s'engloba citacions de Badia (1982, 9): “Tots els estudiosos que s'han ocupat del nostre text han donat una resposta positiva: unànimement afirmen amb energia i estupor que els turcs del Jacob Xalabín són turcs de debò.” Badia encara insisteix sobre la qüestió (15): “[...] Com dèiem més amunt, els turcs del Jacob Xalabín són turcs de debò: les inexactituds són mínimes, la coherència històrica màxima.”

⁷⁸ Pacheco (1964, 96).

⁷⁹ Pacheco (1964, 98).

⁸⁰ Pacheco (1964, 107). D'altres bons exemples es troben a Pacheco (49, sobre la terra turca; 100, a propòsit dels costums funeraris; 140, sobre els beis de l'emirat d'Osman i sobre la zona de l'Hel·lespont). Noteu, en canvi, com a l'obra (Pacheco 1964, 57-58) hom fa referència a l'emperador de Constantinoble i al batlle dels venecians i el narrador no es creu en la necessitat de fer cap comentari aclaridor.

part del fill bord del primer, el bel·licós i empedreït Bajazet, que fou immediatament –i fraudulenta– entronitzat com a nou soldà.

És probable que la història de la dinastia dels emirs preocupés aquests magnats des dels inicis de llur poder. En tot cas, és segura l'existència d'almenys una crònica turca dels temps de Bajazet I, un dels personatges de la novel·la catalana.⁸¹ Compostes amb l'ajut de testimonis presencials per tal de recollir els esdeveniments ocorreguts al si de la dinastia regnant, les cròniques dels emirs conformen un gènere historiogràfic encara jove dins la literatura turca. L'origen del gènere no remunta més enllà de mitjan segle XV, de forma que per a les èpoques precedents només comptem, a més de la memòria oral i els probables annals de cort, amb cròniques esclaves i gregues, preferentment les darreres. Posteriorment, els primers cronistes turcs varen anar consignant per escrit les seves obres, que tenien una primera difusió oral, davant d'un auditori.

Anys a venir, el cronista Aşik-pašazade va compondre els *Tevarih-i Al-i Osman*, *Històries del casal d'Osman*, una obra que comprenia tots els episodis rellevants de la història de la dinastia dels emirs fins a Bajazet II, i amb ells la història de la conquesta de Bitínia i Grècia.⁸² És així com els turcs anaven anostrant-se el gènere de la historiografia, sempre a imitació de la literatura grega. Endemés, a les *Històries del casal d'Osman* –que designarem, de manera més entenedora i d'acord amb l'ús historiogràfic, amb el títol de *Crònica d'Aşik-pašazade*– pot rastrejar-se l'ús d'una altra crònica, la de Iakhxí-Fakih, que havia sigut el mestre d'Aşik-pašazade. Tanmateix, profundes diferències ideològiques semblen haver oposat mestre i deixeble, segons que ho deixen entreveure certes omissions a l'obra del segon. Nosaltres hem pogut seguir la crònica d'Aşik-pašazade mitjançant la versió grega de Zachariadou, professora de la Universitat de Creta.⁸³ Aquest text ens ha fornint dades ben interessants sobre la funció del *Xalabín*, i que més endavant examinarem. El passatge de la mort de Jacob *Xalabín* és com segueix:

Mentrestant, pel cantó de Iacub Xelebí els infidels havien sigut vençuts. Varen anar i li digueren: 'Au, et demana el teu pare'. Tantost va arribar, li varen fer allò mateix que li havien fet al seu pare. Varen dur també Lazar amb el seu fill i també a ells els van matar. Aquella nit l'exèrcit va fer el dol. Quan es va fer de dia, es va produir la proclamació de Bajazet Khan. Es posaren en marxa i varen fer cap a Adrianòpolis (Zachariadou 1991, 209).

Val la pena de destacar dos trets d'aquest breu passatge: el primer, l'eufemisme amb què Aşik-pašazade despatxa l'assassinat de l'heroi, *li varen fer allò mateix que li havien fet al seu pare*. També els historiadors àulics bizantins mostren una zelosa rigorositat en l'omissió d'esdeveniments poc grats, vergonyosos o simplement difamants. D'altra banda, l'eufemisme *fer allò mateix que li havien fet al seu pare* suggereix clarament que Murat no va morir de la ferida soferta a mans del serbi –de nom Mihaïl, segons aquesta crònica–, sinó que Bajazet el va escanyar també. Tornarem més avall sobre la qüestió.

La segona característica és la parcialitat amb què són tractades les figures de Jacob *Xalabín* i Bajazet: Jacob no passa, al llarg de la narració, d'un paper secundari, poc lluit, mentre que Bajazet creix als nostres ulls com a cabdill turc, glorificat per l'autor com a responsable de l'engrandiment del seu poble. Curiosament, a la *Història de Jacob Xalabín* no es fa cap esment de la participació del protagonista en el combat, però sí a la *Història del casal d'Osman*. Els paral·lelismes dels textos turcs amb la novel·la catalana

⁸¹ Inalcik (1962, 159-161).

⁸² Ali, *Tevarih-i Al-i Osmandan, Aşik pašazade Tarihi*, Istanbul 1913 (edició incompleta).

⁸³ Zachariadou (1991). L'edició manejada per Zachariadou és la de Atsız (1949, 92-136), bo i consultant també la de Giese (1929).

no es limiten a l'episodi de la mort de l'heroi. És Aşik-paşazade qui ens informa de que la sort de la batalla fou en bona mesura mèrit de les tropes de Iacub:

Quan els infidels van veure l'exèrcit de l'Islam, alçaren immediatament les seues llances i avançaren. A la part dreta es va col·locar Bajazet, i a la part esquerra Iacub Xelebí. El soldats de la fe cridaren: 'Déu és gran!' i avançaren sobre els infidels. La batalla va durar tant de temps com n'hi ha entre dues oracions. Bajazet a la banda dreta i Iacub Xelebí a l'esquerra lluitaren valerosament. Lazar es va situar davant de Iacub Xelebí, i les tropes d'aquell cantó foren vençudes (Zachariadou 1991, 208).

Encara ens queda un últim text històric per contrastar. Una de les fonts més fiables per a la història de l'imperi otomà és l'anomenada *Crònica dels soldans turcs*, *Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων*, una obra anònima transmesa per un còdex d'inicis del segle XVI i composta a la Grècia ocupada pels venecians –o a la mateixa Venècia.⁸⁴ L'obra comprén tot el període entre els anys 1373 i 1512, tot i que les darreres seccions –a partir del 1463– es limiten a oferir una notícia breu, i encara mancada d'una autèntica comprensió dels fets. Es pot amb tota justícia indicar que el millor de la *Crònica* depèn d'historiadors grecs, en primer lloc Laònic Calcocondilis. A la part que interessa els nostres propòsits, l'autor va utilitzar de manera rigorosa i precisa les més objectives cròniques precedents,⁸⁵ però es fa difícil de determinar el deute contret amb la historiografia turca. No hem inclòs la *Crònica dels soldans turcs* a l'epígraf 6 en tractar-se d'un text molt més tardà i de l'època de la turcocràcia, per la qual cosa, si com a obra literària s'ha de considerar des de la perspectiva de la tradició grega, des del punt de vista historiogràfic està més a prop de la literatura turca.

Vegem ara la narració corresponent a com és ferit Murat, en primer lloc a la *Crònica d'Aşik-paşazade*:

Aleshores, des d'aquesta part, enfront de l'Amorat, va aparèixer un infidel que es deia Milos Kiupilé.⁸⁶ Tot amagant un ganivet darrera seu i amb el capell a la mà, va avançar dret a presència del sobirà. Quan els soldats se li varen posar davant, va dir: 'Via! Jo he vingut per prosternar-me davant del sobirà i encara per dur-li un missatge ben agradable: han pres Lazar i el seu fill i tot seguit els duen!' Els soldats el varen deixar anar. Tan bon punt va arribar prop del sobirà, va treure el seu punyal i li ho va clavar a l'Amorat. Immediatament amagaren el sobirà amb una tenda. De fet, havien pres Lazar amb el seu fill i els hi dugueren. Tan bon punt es va atansar al sobirà, va veure que era mort i va dir: 'Ai, la nostra fi és arribada! Què hi farem...' De seguida el varen esclafar a patacades, a ell i al seu fill, com si haguessin sigut gossos.⁸⁷

La *Crònica dels soldans turcs* narra així l'episodi:

I diuen els turcs que el soldà Bajazet⁸⁸ es va precipitar amb gran violència⁸⁹ sobre el príncep. I un serbi se li va plantar enfront i combateren els dos. I el serbi

⁸⁴ Seguim l'edició de Zoras.

⁸⁵ Fins a l'assassinat de Jacob Xalabín, ha sigut reconeguda com a font principal l'historiador Ateneu; després passa a ser-ho Lleonard de Quios.

⁸⁶ Kobilic és el cognom antic, reduït a mitjan segle XVIII dins la tradició poètica sèrbia a la variant *Obilič*. A la *Crònica* 72 a trobem la forma Κοπιλήτης.

⁸⁷ Zachariadou (1991, 208-209).

⁸⁸ Aquest és un error evident, perquè el soldà era encara Murat, que és el personatge a què es refereix l'episodi.

⁸⁹ A la mateixa edició *Crònica dels soldans turcs* a càrrec de Zoras (1958, 28), en fer-se l'elogi de Murat se'l descriu com un home d'acció, de formes irades i amic de la violència: "Diuen que, com que era temperamental, va matar per la seua mà molts paixàs i beis, tot aquell que li semblava culpable. Era

anava a peu. I li va engegar una sageta i el va encertar a la part coberta per l'armadura. I la sageta era mortal. Els grecs, però, ho expliquen d'una altra manera: que el príncep Lazar va enviar un encàrrec a un dels seus homes i li va prometre que, si matava el soldà Murat, li donaria com a mostra d'agraïment una part dels seus dominis que limitaven amb els d'ell, per tal com sabia que era valent. I li va plaure. Aleshores, va fingir que fugia del bàndol del príncep Lazar i va passar a l'altre cantó per tal de prosternar-se davant del soldà Amurat. I quan ja fou a prop, conforme el soldà va veure que era un home de bona presència i bellament abillat, va fer un senyal als seus guàrdies de corps de confiança i li va donar permís perquè s'acostés per parlar-hi i besar-li la mà. I així que es va atansar prop d'ell, va treure el punyal que tenia amagat i va ferir el soldà Amurat i el va matar per amor al seu senyor, el príncep Lazar. Aleshores, els guàrdies i homes de confiança del soldà Amurat prengueren el serbi assassí, de nom Mihaïl, i el varen fer a trossos (Zoras 1958, 27).

Passem ara al text català:

E en aquelles sahors, aquell cavaller ongrès qui havia jurat de combatre's ab l'Almorat cors per cos, no ach cura de la sua gent, ans, tot avançant dels altres, brocà son cavall devers aquella part on pensava que l'Amorat era, qui estava amb un panonet ab una gran flota de gent; e aquest fou la via d'aquell, ab lo glavi o llança angoçat. E l'Amorat, qui viu venir aquest cavaller axí sols, ab son glavi angossat, sí ho tench en escarn, e dix a la gent que entorn hi estaven, que tot hom li fahés lloch, per veura lo cavaller què faria. E lo cavaller féu la via de l'Amorat; e l'Amorat, qui viu que la sua via feya, tirà-li una flexta, e après una altra; e lo cavaller prehava-li-ho poch: féu la sua via, ab la llança angossada, e donà-li tal colp ab lo poder del cavall, que l'adargua e unes cuyraces que l'Amorat tenia, tot ho passà, e li mès lo ferro de la llança per lo costat bons quatre dits, e gità'l molt malament nafrat en terra, com a mort; però encara no morí de tot. E la gent que aquí eren, qui viren llur senyor que jahia mort, de present ach aquí gran brogit, e en un colp afletxaren lo cavaller. Per la qual rahó per tota la ost ach gran remor, e les osts totes qui's mesclaren (Pacheco 1964, 147).

Les diferències esdevenen aquí força remarcables, però per raons ideològiques. L'autor del *Xalabín* destaca el valor del cavaller, que és presentat com a hongarès. Els autors turc i grec, en canvi, en fan un serbi i autor d'una traïció impròpia d'una persona noble, tant si actua per interès material com si ho fa guiat pel ressentiment. L'autor de la *Crònica dels soldans turcs* no s'està de reconèixer, tanmateix, que el cavaller estimava el seu príncep fins a la mort.

Vegem ara un altre clar contrast entre la novel·la catalana i les cròniques turques. L'autor del *Xalabín* explica en aquests termes la mort de l'heroi serbi Lazar:

E per semblant, los primers colps que faeren, Lazar morí, qui s'era mesclat en una part de la batalla contra Enabechs Bey. E quan lo genre de Lazar sabé que son sogre era mort, no hac cura de ferir ne de procehir en la batalla, ans manà que null hom no's mogués, e de present féu se punya de tornar-se'n en sa terra, per ésser senyor (Pacheco 1964, 147).

---

realment cruel amb ells quan es prosternaven davant d'ell. S'estimava les caceres. S'estimava també els soldats de fortuna. Era fort del seu cos. Es mantenia ferm en la seua paraula. I al llarg de la seua vida va fer trenta-set batalles amb els seus enemics.”

La *Crònica dels soldans turcs* fa referència als gendres de Lazar –dos i no pas un!–, que eren el senyor de Moldàvia i el de Bolcos, Castorià i Òcrida.⁹⁰ Ara bé, no es diu res de que la defecció d'un d'ells comprometés greument la sort de la batalla. Altrament dit, l'autor del *Xalabín* no només presenta la mort de l'Amorat com un fet d'armes digne d'un guerrer coratjós; també calla la trista fi de Lazar i el seu fill i n'inventa una de més pròpia d'un heroi nacional. Potser perquè manejava una font sèrbia? O perquè la font utilitzada provenia d'un territori que no tenia els serbis com a enemics?

Més amunt hem indicat com la frase eufemística “li varen fer allò mateix que li havien fet al seu pare,” de la *Crònica d'Aşik-paşazade*, permet de plantejar la hipòtesi que el soldà Murat fou rematat per Bajazet, fins i tot si la ferida rebuda era mortal. Veiem que la *Crònica* turca diu que el traïdor Mihaïl “va treure el seu punyal i el va clavar en l'Amorat,” i que, quan dugueren Lazar i el seu fill a presència de Murat, aquest ja era mort: “De fet, havien pres Lazar amb el seu fill i els hi dugueren. Tan bon punt es va atansar al sobirà, va veure que era mort i va dir: ‘Ai, la nostra fi és arribada! Què hi farem...’” De manera semblant, però més clara alhora, la *Crònica dels soldans turcs* apunta al traïdor Mihaïl com a únic autor de la mort del soldà: “I així que es va atansar prop d'ell, va treure el punyal que tenia amagat i va ferir el soldà Amurat i el va matar per amor al seu senyor, el príncep Lazar.” Ara bé, la *Història de Jacob Xalabín* explica com, en ser atacat pel cavaller hongarès, el soldà no va morir tot seguit: “e gità'l molt malament nafrat en terra, com a mort; però encara no morí de tot.” Mortalment ferit el soldà, tanmateix no hauria sigut només Mihaïl el seu assassí, ans també hi hauria pres part el fill bord, Bajazet:

E quant Beseyt Bey, fill de l'Amorat, bestart, qui lavors era pus prop d'on son pare era stat axí malament nafrat a mort, de present vench devers aquella part. E les sues gents hagueren-lo mès dins la sua tenda; e fou fama que encare no era bé mort e aquest Beseyt Bey l'espaxà de morir (Pacheco 1964, 148).

La contradicció entre les cròniques i la *Història de Jacob Xalabín* reflecteix l'evident manca de consens al voltant de la figura de Bajazet, que s'hauria produït no només arran de les morts de Murat i Iacub, ans també per la mateixa política agressiva del nou soldà. En aplicació d'un molt discutible principi d'incertesa sobre la responsabilitat de Bajazet, els historiadors de l'imperi otomà arriben a afirmar que l'inqualificable costum de l'assassinat per part del nou soldà de qualsevol possible pretendent al tron s'inicia amb Mehmed.⁹¹

⁹⁰ Zoras (1958, 27). La notícia resulta, però, errònia, puix que en vida de Lazar va atorgar en matrimoni quatre filles: Mara a Vuk Branković, cap al 1371; Dragana a Alexandre, fill del tsar búlgar Ivan Xixman, cap al 1386, a l'època en què l'amenaça turca sobre Bulgària era ben greu; Teodora al noble hongarès Miklós II Garay, el 1387; i Jelena a Đurađ II Stracimirović Balšić, senyor de Zeta, un altre territori veí de Sèrbia, en bona mesura coincident amb l'actual Montenegro, cap al 1387. A tot estirar podríem identificar el *senyor de Moldàvia* de la *Crònica* amb Miklós II Garay, al preu, però, d'una localització només aproximada i en realitat errònia també. El senyor de Castorià i Òcrida podria ser Alexandre si acceptàvem la hipòtesi que els turcs li haguessin atorgat aquesta possessió –sempre en nom del soldà– entre els anys 1383, amb la conquesta turca de gran part de Tràcia i Macedònia, i 1393, quan es va produir la plena conquesta turca del regne búlgar de Tàrnovo i l'enderrocament d'Ivan Xixman. Però fins al 1385 Castorià, a la Macedònia occidental, estava sota el control de la dinastia albanesa dels Muzakà. Precisament Teodor Mizakà va caure a la batalla de Kossova, combatent al costat de Lazar.

⁹¹ La sobtada mort de Murat II, a conseqüència, sembla ser, d'una orgia, es va produir el dia 3 de Febrer del 1451. Quinze dies més tard, el 18, el nou soldà Mehmed donava ordre a un dels homes de la seua confiança, Ali Beg, fill del general Evrenos, de matar un infant d'apenes vuit mesos, Ahmed Xelebi Küciük –ço és, *Ahmed l'hereu, el petit*–, fill legítim de Murat II i de la seua esposa. Mehmed era fill de Murat, sí, però hagut d'una esclava. La historiografia turca recull aquest episodi com a primera aplicació de la *llei del fratricidi*, que el mateix Mehmet va sancionar més tard com a institució imperial, i que fou observada durant segles. Però la història indica com a instaurador Bajazet, i Iacub Xelebí com a primera

Finalment, aquest és el passatge de la *Crònica dels soldans turcs* que narra l'assassinat de Iacub Xelebí per part de Bajazet –citem per l'edició de Zoras–:

Quan va morir el soldà Murat, va seure al tron el seu fill Bajazet –que era més petit que el seu germà Jacob– perquè el visir l'estimava⁹². De seguida, doncs, li va fer arribar aquest missatge: 'El teu pare et vol parlar', segons que li'n feia avinent, perquè encara no havia sentit que el seu pare era mort. Va arribar Jacob, per tant. I aleshores, Bajazet el va capturar i tot seguit el va escanyar, segons el parentiu que tenen. Des d'aquest moment es va difondre la notícia que era mort el soldà Murat i s'havia entronitzat com a sobirà el seu fill Bajazet. I no hi havia cap altre que li ho impedís (Zoras 1958, 29, f. 13v 2-10).

El text català és el següent:

Aprés açò, fo lo sol post, e aquest tramès missatge a Jacob Xalabín, e Anabechsu Bey, e Alí Baxà, e Saým Bey e tots vengueren veure l'Amorat, qui era ja mort. E lavores, en aquella hora, aquest traýdor de Beseyt Bey aucís Jacob Xalabín, per ço que ell fos senyor; e ab I mandill ell lo va scanyar aquella nit mateixa, de present. E los altres barons no's gossaren res dir ne moure's, ans de present lo obahiren per senyor (Pacheco 1964, 11-20)..

Resulta colpidora la similitud entre ambdós passatges, tot i l'existència de fonts intermèdies com a mínim en el cas de la crònica grega. El dramatisme dels fets, narrats amb un laconisme excessiu, fins i tot per una novel·la breu com la *Història de Jacob Xalabín*, s'explica millor si ens atenim al text de la *Crònica dels soldans turcs*. Més amunt hem dit, però, que aquesta font té una datació tardana, i que per força ha hagut de recórrer a testimonis historiogràfics de primera mà. Per raons, doncs, que no podem ni tan sols besllumar, pel fet que desconeixem l'origen i difusió de la *Crònica dels soldans turcs*, aquest text representa la tradició historiogràfica a què més s'acosta l'autor de la *Història de Jacob Xalabín*. Fa la impressió que l'autor(a) de la nostra novel·la va tenir al davant una –o més d'una– crònica turca. En qualsevol cas, la *Història de Jacob Xalabín* té un evident rerefons històric que hem resseguit amb l'ajut de les cròniques,⁹³ i probablement fou composta com a pamflet ideològic destinat a pregonar el caràcter bastard de Bajazet i la il·legimitat de la seua entronització.⁹⁴ La propaganda contra Bajazet no va defallir ni tan sols després de la seua mort, puix que la derrota d'Ankara a

---

víctima. Tanmateix, les *Cròniques breus* recullen com Murat I ja fou responsable del càstigs al seus fills Ismail, mort el Maig del 1373, i Savtxi, que fou condemnat a perdre la vista –segons d'altres fonts va morir poc de temps després– el Setembre del mateix any, cf. *Crònica* 9, 24-25 i 30 (Schreiner 1975, 95-96). Maier (1987, 363-364) fa esment només de Savtxi.

⁹² El text grec fa servir el verb ἀγαπάω, que inequívocament expressa l'amor carnal.

⁹³ No és pas, doncs, que hi manqui una base històrica i documental, cf. Martín Pascual (1990, 54): "L'episodi de la batalla no sembla extret d'una crònica, entre d'altres coses perquè les cròniques catalanes, més properes a l'autor, no hi fan referència; no és probable que un català conegués cròniques turques o sèrbies-romaneses. [...] L'episodi de la batalla és fruit de la tradició oral i popular que arribava de l'Europa oriental per diferents canals etc." El mateix hem de dir de Ribera Llopis (1990-91, 24): "La imprecisió de la Història pel que fa al lloc de la batalla i l'aparent precisió amb què queden referits els fets al seu voltant ens fan qüestionar la fiabilitat històrica del text." També queda desmentit el testimoni adduït per Ribera Llopis (1990-91, 25): "No s'ha documentat el doble homicidi descrit en el capítol XVIII i, al contrari, les cròniques parlen d'una situació ben diferent." A continuació, Ribera esmenta Cantemir (1743, 36 i 46-47), segons el qual Iacub hauria sigut condemnat a mort per haver intentat sublevar l'exèrcit contra el soldà electe, Bajazet.

⁹⁴ Coincidim molt parcialment amb Ribera Llopis (1990-1991, 11, 12 i 26), que apunta a un ús pamfletari adreçat a blasmar la figura de Bajazet arran de les seues accions de violència contra els catalans a Grècia. L'ús propagandístic contra Bajazet existeix, al nostre parer, però l'objectiu en seria ben bé un altre.

28 de Juliol de l'any 1402, a mans de Tamerlà, fou interpretada com un càstig de Déu.⁹⁵ Les cròniques gregues no s'estan de referir que “allà, doncs, davant l'avanç de Tamerlà, va morir com un gos l'impietosíssim, més salvatge que les bèsties, Bajazet” (Schreiner 1975, 113, extret de la crònica 12, n. 11). Tanmateix, ja hem vist com la novel·la altera a conveniència la realitat històrica per tal d'adaptar-la a les necessitats de la política.⁹⁶

9. Independència dels textos, intertextualitat o traducció?

Se'ns planteja ara el problema de si els textos que fins ara hem adduït foren compostos d'una manera independent, o si hi ha entre ells alguna mena de relació, que podria ben fàcilment deure's a un procés de traducció. L'estreta relació entre les llengües implicades afavoreix, si més no teòricament, aquesta darrera possibilitat.⁹⁷ Una primera consideració ens duu a reblar la importància de la transmissió oral dins tot aquest procés. La constatem a la tradició èpica sèrbia, magistralment estudiada per Milman Parry;⁹⁸ la retrobem tant a la historiografia turca, com ho ha demostrat Inalcik (1962, 156-157), com a la poesia èpica dels pobles turcòmans, estudiada per Radloff (1896); la registrem, finalment, a la tradició novel·lística romànica analitzada per Zumthor (1972 i 1975). D'altra banda, la transmissió oral d'una determinada història no es limita a una sola llengua, ans pot donar-se simultàniament al si de diverses tradicions literàries i culturals, amb influències mútues. Així ho tenim documentat, per exemple, a la transmissió dels poemes èpics dels Balcans al voltant de la batalla de Kossova, que no només fan palesa la interrelació del serbi i l'albanès, ans també la influència sobre ambdós del turc.⁹⁹

Podem trobar restes a la *Història de Jacob Xalabín* d'aquest complex procés de traducció? Creiem que l'evidència parla per ella mateixa. En primer lloc, i abans d'ocupar-nos específicament dels manlleus al grec, hi ha el rerefons turc,

---

⁹⁵ Tamerlà havia acusat Bajazet d'impietat en haver violat dos preceptes de la llei islàmica: combatre musulmans amb l'ajut d'aliats infidels, en aquest cas cristians, com ho va fer per sotmetre els emirats de l'Àsia Menor; i lliurar a estrangers un enclavament musulmà, en aquest cas la plaça d'Esmirna, precisament a Vuk, fill menor de Lazar. Però entre els turcs romanien la idea que Bajazet havia atret la ira d'Allah des dels fets de Kossova.

⁹⁶ Té raó Lúcia Martín Pascual quan, en concloure el seu estudi, subratlla les aportacions del text català (1990, 57): “La novel·la catalana recull la llegenda i encara la modifica més donant a Bajazet el paper de doble assassí i, per contrast, humanitzant la figura de Murat, el qual preveu la seua mort.”

⁹⁷ Com a exemple de la interrelació entre les llengües presents als Balcans a les darreries del segle XIV i inicis del XV, pensi's en què un topònim de la importància de la serralada que tanca Kossova pel sud-oest –el camí cap a Grècia i Anatòlia– és anomenat pels albanesos *Karadak*, terme turc –literalment, *mntanya negra*– que es correspon amb el serbi *Črna Gora* i amb la forma occidental, manllevada a l'italià, de *Montenegro*.

⁹⁸ Vegeu Lord (1953-54), Parry (1971), Koljevich (1988), i Foley, (1990 i 1995). Ja abans que l'equip de M. Parry, que va treballar a la regió de Stolač els anys 20 del darrer segle, Vuk Stefanovič Karadžić havia recollit, a la primera meitat del segle XIX, nombrosos poemes èpics, entre els quals gran part dels pertanyents al cicle de Kossova.

⁹⁹ N'hi ha prou de recordar el ja clàssic treball de Skendi, a propòsit de la interacció de les cultures albanesa i sèrbia, tant pel que fa a la dicció formular i al lèxic, com pel que fa a la mètrica i l'estil. Una primera observació al respecte ja fou formulada per Lord el 1948 en els termes següents (Lord 1977, 477): “We found out that there [sc. a Albània] are some songs common to both Serbo-Croatian and Albanian tradition and that a number of the Moslem heroes of the Yugoslav poetry, such as Mujo and Halil Hrnjiča and Đerđez Alija, are found also in Albanian.” Més recentment, Foley (1996, 27-33) ha subratllat el caire literari, mixt, de la llengua d'aquest gènere poètic. La penetració del lèxic turc, tanmateix, no es limita a l'èpica, com recorda el mateix Foley (1996, 34, n. 52): “Turkicisms are numerous enough in the South-Slavic epic songs, but not exclusively the Moslem epics” etc.

magníficament estudiat a una recent publicació de Sait Şener.¹⁰⁰ L'empremta d'aquest hipotext turc sembla evident, des del terme *çelebi*, invariablement aplicat a l'hereu Jacob, fins a l'enigmàtic *xamxa*. Sobre el primer, *çelebi*, no sembla haver-hi matèria per a la discussió ja des de l'edició de Pacheco.¹⁰¹ Caldria precisar-ne amb més claredat, però, que no s'ha d'entendre amb un valor genèric, com ara el d'*honorable*, etc., sinó que s'aplica a l'hereu turc.¹⁰² Quant a *xamxa*, quan la dona principal de l'Amorat, *fembra molt jova e de llinatge de grecs, la qual havia nom Issa Xalabina* (Pacheco 1964, 52), veu agrament desatesa per Jacob Xalabín la seua requesta d'amors, idea amb la complicitat del metge jueu Quir Mossé la perdició del jove; el metge, doncs, li diu a l'Amorat que la dona pateix d'un mal inguarible i d'efectes mortals, i en diu el nom: "Senyor –dix lo juheu-, aquest mal que aquesta dona ha és fort estrany mal engenrat dins lo cors, lo qual mal, senyor, ha nom 'xamxa', lo qual, senyor, vós li havets engenrat" (Pacheco 1964, 68). D'aquesta misteriosa malaltia, *xamxa*, Pacheco no sap què fer-ne (Pacheco 1964, 68, n. 49: "xamxa: no coneixem aquest mot, que pot ésser invenció de l'autor"); Badia tampoc no arriba a proposar res (1982, 38, n. 40: "Tant el nom de la malaltia com la malaltia mateixa són una broma que potser té tradició però que en el món català no sembla estar documentada"); Ribera no hi té opinió, perquè es limita a reproduir l'edició de Badia. I doncs, al turc hi ha, creiem nosaltres, la clau interpretativa de l'aporia. Certament, hi ha en turc un substantiu, *sanci*, amb el significat de *còlic, mal de panxa* (Hony & Iz 1984, s.u.), però aquest diagnòstic no s'avé a la situació enginyada per Issa Xalabina i Quir Mossé. El terme s'ha d'entendre, al nostre parer, com un *ghost-word*, que en realitat configura o bé un sintagma al voltant del substantiu turc *şan, vida*, talment com a les frases *şanyanmak, fer patir, şan atmak, posar l'ànima en un desig*, o bé un compost del tipus *şansizlik, absència de vida*. Tanmateix, no ens aventurem a identificar amb exactitud l'element o verbal o nominal afegit a aquest radical *şan*.

Hi ha encara el substantiu (*h*)*udà*, equivalent al cristià *Déu meu!* (Pacheco 1964, 78, 133 i 144 –bis–). I finalment, el terme *alachàs*, ignorat per Coromines i comentat només per Pacheco tot entenent, seguint el text, que es tractava de mercaders (Pacheco 1964, 146 i n. 6) també troba explicació si s'acut a una literatura de traducció, amb el turc com a llengua de partença, el grec com a llengua mitjancera i el català com a llengua d'arribada. Aquesta veu esdevé d'una absoluta claredat si prenem com a referència el terme grec *ἀλατζάς*, que és alhora adaptació d'un altre de turc, *alaca*. No en tenim cap referència ni a Andriotis (1992, s.u.) ni a Kriaràs (1982-1994, s.u.), per bé que Benakis

¹⁰⁰ No tractarem aquí dels antropònims i topònims, qüestió per a la qual remetem al ja al·ludit article de Sait Şener, que en tracta de manera autoritzada i amb profusió de dades. Una precisió –si ens és permesa– afecta la figura d'Issa Xalabina, rera la qual haurem de veure Gülçiçek Hatun, que les fonts gregues recullen, tot adaptant-ne el nom, com a Γκιούλτσιτσεκ Χατούν, i que era, precisament, la mare de Bajazet. Si a la novel·la s'omet aquest importantíssim parentiu és per una raó de pes: com que Gülçiçek era, segons que efectivament recull l'obra catalana, l'esposa principal del soldà, Bajazet era fill legítim i no pas bord. La manipulació de la història anava adreçada a afavorir els interessos propagandístics de la campanya contra Bajazet. L'etopeia del personatge de Gülçiçek resulta, però, del tot avorridora arran de la seua infidelitat, i el que encara més compta, de la seua irrefrenable luxúria. Resta donar compte del terme Issa, probablement un adjectiu i no pas un antropònim.

¹⁰¹ Pacheco (1964, 51, n. 10): "Des del segle XI al XVII el títol 'xalabín' fou emprat a Turquia per a designar les altes dignitats; tots els fills de Bajazet, per exemple, l'ostentaren. Ibn Batutah, viatger i coneixedor d'Orient, ens diu que en grec equival a 'senyor'; però els grecs el consideraven turc, amb el sentit de 'persona d'origen noble'. Amb el temps, a Turquia hom emprà, en lloc d'aquest, el mot certament grec *effendi* [...]" Martín Pascual (1990, 48), dóna com a valor genèric el de *cavaller*.

¹⁰² El terme *xelebí* és el calc del turc *çelebi*, títol atorgat a l'hereu del soldà. Vegeu al respecte Moravcsik (1958, 311).

sí que recull el substantiu ἀλατζάς, amb el significat de *roba bigarrada*, derivat d'un ús inicial de caire adjectival, ço és, *bigarrat* (1933, 402). Efectivament, el terme turc *alaca* és un adjectiu, però és Moravcsik qui ens informa del sentit exacte al passatge de la *Història de Jacob Xalabín*, que és el de *tàrtar cristianitzat*.¹⁰³ Així és com s'entén perfectament la frase catalana al·lusiva a *les tendes dels alachàs*, que no eren, doncs, mercaders, sinó unes determinades tropes del soldà. Tot indica, per consegüent, que al darrera del *Xalabín* hi ha la cultura i la llengua gregues, però tampoc no n'hem de concloure que grec i català siguin les úniques llengües implicades al procés que té com a culminació la novel·la. Darrera el grec hi ha també, d'una manera perceptible i subtil alhora, el turc.

Serien fins a tres, doncs, les llengües implicades en la redacció de la *Història de Jacob Xalabín*: el turc de la redacció original, el grec de la versió destinada a difondre el pamflet més enllà dels dominis turcs, i el català del text que conservem, traducció feta sobre la versió grega. Del text turc es detecten només alguns termes que l'adaptador grec no va saber o no va voler traduir, bé perquè fossin perfectament comprensibles per als seus oients i lectors,¹⁰⁴ com ara *Amurat*, *Xelebi*, (*h*)*udà*, *alaxàs*, bé perquè els desconeguéssim, com el suara esmentat *xamxa*; del text grec romanen moltes més evidències, i sintàctiques i lèxiques, que tot seguit tractarem amb deteniment.¹⁰⁵ La hipòtesi de la font turca ja fou formulada per Martín Pascual a un dels seus primers treballs,¹⁰⁶ però mancaven encara els arguments filològics que permetessin de seguir aquesta via.

10. Problemàtica, condicions i objectius de la traducció.

Una altra qüestió afecta la naturalesa de l'original grec que nosaltres proposem per a la *Història de Jacob Xalabín*. En primer lloc, caldrà discutir com un episodi de la història dels soldans turcs hauria sigut tractat per un autor grec; segonament, perquè hauria circulat amb un tal èxit que se n'hauria fet la versió catalana. La primera qüestió ens duu sobre un gènere historiogràfic desconegut entre nosaltres, però que fou amplament conreat a Bizanci durant la primera meitat del segle XV. Ens estem referint a la ja esmentada *crònica breu*, que té com a principals característiques les següents: a) es tracta d'un relat d'una certa extensió, similar a la d'una novel·la breu, però considerablement més limitada que la d'una gran crònica; b) la matèria historiogràfica sol ser, com és lògic, molt més simple que a les grans cròniques: l'autor no s'ocupa d'una dinastia imperial, ni d'un personatge concret, sinó d'un episodi relatiu a un territori, a una sèrie de fets d'armes o a una sola batalla; c) aquests textos no estaven pensats per a una circulació restringida als cercles àulics i monestirs, sinó que s'adreçaven al comú per tal d'acomplir un propòsit propagandístic: la magnificació o la persecució d'un personatge, la reacció de defensa davant una amenaça present o imminent, etc.; d) la

¹⁰³ Moravcsik (1958, II 67) documenta el terme a partir del segle XIII, d'acord amb el testimoni de les *Notitiae Sugdaee*, contingudes al còdex d'un συναξάριον de Sugdea, la moderna Sudak, a la Crimea (1958, I 187).

¹⁰⁴ No podem discutir aquí la qüestió de la difusió del text, que participa de les tècniques pròpies d'una cultura aural.

¹⁰⁵ La nostra hipòtesi exclou de soca-rel les plantejades per Solà-Solé, segons la qual la novel·la seria la traducció d'un original àrab; i per Iorga (1939, 287-297), i Popeanga & Ribera Llopis (1987). Tampoc no ens sembla precisa l'opinió de Ribera Llopis (1990-1991, 24-25), segons la qual "el text no fa sinó imitar gràficament i fonèticament les veus turques i àrabs," alhora que recolza la hipòtesi de Solà-Solé.

¹⁰⁶ Martín Pascual (1988, 108): "Aquest tema ens ha sobtat per tractar-se d'una peculiaritat de les rondalles turques, la qual cosa ens remet a la possibilitat d'una font directa, que no sols va transmetre l'ambient, els noms dels personatges i la llegenda de la batalla final, sinó també un motiu típic del folklore turc, autèntica novetat en el panorama literari del segle XV."

crònica breu és sovint anònima, però no pas perquè fos considerada un gènere menor, sinó perquè moltes d'elles havien sigut compostes amb la finalitat propagandística que acabem de citar; i e) en consonància amb c) i d), la crònica breu fa servir el grec demòtic, en comptes del grec literari de les grans cròniques, i els manlleus a diverses llengües romàniques, en especial l'italià, són nombrosíssims.¹⁰⁷ Entre els textos d'autor conegut podem citar la *Relació de la batalla haguda a Constantinoble cap al 1420* de Iannis Cananós¹⁰⁸ i la *Relació de la definitiva conquesta de Salònica* de Iannis Anagnostis.¹⁰⁹ Molts altres textos, segons que hem dit, són anònims. D'acord amb el que hem exposat, la crònica breu sol tractar de curts períodes de temps, de la història recent d'una ciutat o una contrada –usualment, d'aquelles zones sotmeses a la immediata pressió turca–, o d'accions singulars. Una d'aquestes accions fou sens dubte la batalla de Kossova del 1389, com després ho seria la del 1444.¹¹⁰

La segona qüestió que havíem d'escatir interessa la circulació àmplia de les cròniques breus, una de les quals, doncs, hauria sigut l'original grec del *Xalabín*. Sabem que aquestes cròniques breus, a diferència de les grans –i fóra una característica a afegir a les suara esmentades–, eren traduïdes a d'altres llengües. En tenim un exemple preciós mercès a la determinació de l'original bizantí de sengles cròniques eslava i romanesa (Nastase 1977). Un segon exemple, no menys interessant, és el referit a la versió serbocroata del relat de la segona batalla de Kossova (Dinič 1964). Gens no ha de sobtar, per tant, que en relació amb la batalla del 1389 fos compost en grec un relat breu, entre la crònica historiogràfica i la poesia èpica, dotat de les estructures i recursos propis de la narració popular, i que estigués destinat a una àmplia difusió per tota la Mediterrània oriental, amb la intenció de difamar la figura de Bajazet I. La versió catalana hauria contribuït, ara entre la gent de parla romànica, a difondre la història de la mort de l'heroi Jacob Xalabín a mans del seu germanastre, tocat amb l'estigma de la bastardia.¹¹¹ Així s'entén perfectament el caire atorgat a l'etopeia del protagonista.¹¹²

Després d'aquesta anàlisi de les possibles fonts historiogràfiques gregues del text català, passarem a debatre la hipòtesi de l'original grec des d'una altra perspectiva, basada aquest cop en les dades de caire lingüístic que hem derivat de la nostra lectura.

¹⁰⁷ Per a una aproximació a la crònica breu com a gènere, tot i que sense insistir en la finalitat propagandística i la dimensió popular de bona part dels textos que el configuren, vegeu Hunger (334). L'edició de què disposem és a càrrec de Schreiner (1975). Del mateix autor, vegeu també un estudi sobre el gènere (1967).

¹⁰⁸ En trobareu una breu anàlisi a Hunger (1991, 333-334).

¹⁰⁹ Una edició monogràfica ha sigut duta a terme per Tsarás (1958); vegeu-ne també una altra contribució del mateix autor (1969).

¹¹⁰ Val a dir que la segona batalla de Kossova es troba inserida dins un relat extens, el de Miquel Ducas, III 35: 18-39.

¹¹¹ Martín Pascual (1989, 233) fa una argumentació interessant, però que creiem inadequada: “És impensable en una mentalitat musulmana la distinció entre els fills de lledesme i bord, perquè només compta la línia paterna, però era una realitat propera al públic de la Corona aragonesa, el titular de la qual descendia de la branca borda des de Ferran I.” Això és inexacte, perquè, en primer lloc, la cultura turca constitueix –i més encara al segle XIV– un cas específic dins el marc mediterrani, molt ben diferenciat, tot i el contacte amb totes elles, de les cultures bizantina, àrab, eslava i romànica. En segon terme, sabem que les lluites internes al si de la dinastia turca distingien curosament la legitimitat dels hereus al tron.

¹¹² Cf. Martín Pascual (1989, 242): “[...] No deixa de ser estrany que quan tota la literatura catalana considera els turcs com els dolents i els grans enemics, la nostra novel·la en parle com si no ho fossin, i més encara, guanyen una batalla als cristians. És un dels enigmes de la novel·la sobre el qual només podem fer especulacions.” Res d'això no hauria sigut escrit si s'hagués tingut en compte la realitat històrica de la presència catalana a la Grècia bizantina, on, com molt bé explica el cronista Muntaner, els turcs esdevingueren al cap de pocs anys uns aliats molt més fiables que la reialesa, l'aristocràcia i la jerarquia eclesiàstica gregues.

Abans d'oferir el conjunt de dades que hem d'analitzar, convé de tenir present la naturalesa mixta de l'obra: la *Història de Jacob Xalabín* respon a una doble matriu compositiva, oral i escrita alhora. L'obra és deutora, d'una banda, de tècniques orals que són pròpies del gènere narratiu de l'antic relat eròtic, proper al de la faula i al del conte, com, per exemple, l'ús dramàtic que es fa del mocador (Pacheco 1964, 91-93 i 147), com a prenda d'amor i alhora com a eina criminal; d'una altra, ho és també d'uns altres gèneres, els de la crònica historiogràfica i la novel·la culta, que segueixen patrons propis de la composició escrita. Vegem a partir de la llengua alguns exemples de cada caire. Traspua oralitat, en primer lloc, l'al·lusió als destinataris de l'obra, als quals el narrador s'adreça directament: "Però no sabia ell ne's pensava qual manament li devia fer, segons que veurets" (Pacheco 1964, 71). La pretesa comunicació entre narrador i destinataris és una d'oral, com es desprèn del passatge següent: "Aprés que Alí Baxà e la germana del senyor de Satalia foren fora la ciutat de Satalia, segons que havets hoÿt, sí cavalcaren tant per llurs jornades entrò fins que foren venguts a la torra hon era Jacob Xalabín e la senyora Nerguis" (Pacheco 1964, 124; cf. també 95-96, 97, 119 i 132). Però encara més determinant resulta, més que no l'ús formular d'aquesta al·lusió als destinataris –sempre en plural–, l'estil oral de l'obra, caracteritzat pels trets de la parataxi i les repeticions: "Aquesta Nerguis, filla sua, qui sabé que son marit venia per menar-la-se'n en la sua terra, a la qual, si a ella fos, no'u volguera ne que jamay vingués, axí com cella qui havia poca volentat ne amor a ell, ans tot lo seu desig e cor era inclinat en lo seu graciós Jacob Xalabín, segons demunt havets hoÿt" (Pacheco 1964, 97). Paral·lelament, a la novel·la trobem passatges d'un retoricisme ben proper al de la valenciana prosa, on l'estil elaborat fa descartar que es tracti d'una autèntica mostra de llengua col·loquial:

Ay missatge ple de tot delit e de tot goig complit! Beneyta sia la ora que aquí venguist! E com són molt plasents e humils les tues paraules e plenes de molt gran alegria! E com és gran la humilitat e noblesa de la tua senyora, que a mi, que son un sotil scuder vengut de ventura de llongues terres, e no sabent jo qui són, la senyora hage tramès a mi dient semblants paraules, e, més trametre'm de les sues joyes e pregant-me que aquelles port! O senyora gentil, e quant sots tota plena de gentilesa e abundada de tota gentilesa, que a un pobre hom, e no sabent jo qui'm són, tu te humiliés e tramets present! E tamíats que jo refusàs semblant cosa ne joya de tan gentil dona? Ans jo hauria gran pahor que fos digna de descalsar la tua delicada sabata (Pacheco 1964, 92-93).

Volem destacar una vegada més l'abundor amb què es manifesta la parataxi; al text català s'obre amb el proemi següent, que resulta en aquest punt programàtic:

Devets saber, e cosa notòria que és, que en l'any de nostro Senyor M.CCC.LXXXVII, en les partides de Orient, ço és, là on era la gran Troya edificada, qui are és apel·lada la Turquia, la terra que senyorege l'Amorat turch; e com lo dit Amorat, per nom Elbay Morat, stant en gran prosperitat de la sua senyoria en una ciutat de la seua terra, molt gran, apel·lada Borsa; e aquest havent II fills mascles, la I ladesma e l'altre bastart; e com la I de's dos fills, ço és lo bastard, per nom Beseyt Bey, lo dit Amorat, pare seu, lo dit Beseyt Bey fahés star contínuament en la frontera del Gran Caramany; e lo dit altre fill seu, per nom Jacob Xalabín, qui era ladesma, present continuadament stigués ab lo seu pare en la ciutat de Borsa, axí com cell qui l'amava molt (e fer que ho devia, com era son primol·gènit), e stant axí com a senyor se pertany, delitant-se en anar

a cassar axí com cell qui hi trobava gran pler, axí com senyor deu fer (Pacheco 1964, 49-51).¹¹³

Vegem-ne un altre exemple, on la conjunció reemplaça clarament la sintaxi habitual, que exigeix la jerarquització de les dues oracions, una de les quals –la primera– devia ésser temporal: “E l'Almorat, vahent açò, mogut de gran bascha e angoxa de son cor envers la sua muller ja que n'era, e los metges digueren” etc. (Pacheco 1964, 57).

Aquesta mena de construccions no té res a veure amb el que Ruffini defineix com a parahipotaxi, és a dir, aquell recurs, d'origen col·loquial, que consisteix a introduir una oració principal, rera subordinada temporal o causal, amb un adverbi o conjunció. Al *Xalabín* trobem, en canvi, llargs períodes que no presenten cap jerarquització de les oracions que els integren, sinó que estan units per simples conjuncions de coordinació. Aquest tipus de construcció sintàctica, conegut com a parataxi, ha sigut reconegut com a típic del conte popular i de la narració en general, i a la literatura grega ha jugat un paper ben important des dels inicis de la composició prosística¹¹⁴. A l'època bizantina, la parataxi es registra tant als poemes de sintaxi més senzilla, com és el cas de la *Batalla de Varna*, com als més arcaïtzants i abundants en manlleus al grec antic, com ara el *Plany per Tamerlà*.¹¹⁵ Al mateix temps, la literatura en prosa en fa un ús encara més freqüent.¹¹⁶

Les repeticions innecessàries del subjecte de l'oració configuren un tipus de recurrència habitual al nostre text: “E Llätzer, qui sabé que l'Amorat era en aquella plana, comensà de cavalcar, e i dimecres, a hora de tèrcia, que havíem XVII de satembra l'any MCCCLXXXVII, Llätzer ab tota la sua gent sa acostà devers la plana on l'Amorat era” (Pacheco 1964, 141).

Hem d'incidir encara en les repeticions en general, tant de termes com de sintagmes, locucions, etc., típiques del poemes narratius i sobretot de la literatura oral. Així, per exemple, a la *Batalla de Varna* hem comptat nombrosos exemples de repeticions,¹¹⁷ fins al punt que aquest tret esdevé una de les característiques formals del gènere, dins del context de la composició poètica formular tan habitual als Balcans fins al mateix segle XX. A la *Història de Jacob Xalabín* es registren, per exemple, repeticions del subjecte: “E lo pare de Alí Baxà, axí com aquell qui stava sperant e perpensant en qual manera mataria lo fill de l'Amorat, e sabia que cascun jorn, en la sesta, que aquests dormien ensemps, e Alí Baxà, sperant la ora que's pensava que aquests dormirien, sí hac ja haüt un coltellàs bé esmolat e bé afinat, de tall molt prim” (Pacheco 1964, 76). No ha de pensar-se que es tracta de dos personatges diferents, car el narrador ens ha informat prèviament que pare i fill es deien de la mateixa manera: “E aquest Alí Baxà sí era homa jova, de edat de vint-i-tres anys, e era molt graciós, e homa fort savi, lo qual era fill de un prohòmi qui havia nom Alí Baxà, axí com ell mateix, lo qual era governador e conseller major de l'Almorat” (Pacheco 1964, 55). El fenomen es registra també a la secció final: “E Lätzer, qui sabé que l'Amorat era en aquella plana (...), Lätzer ab tota la sua gent sa acostà devers la plana on l'Amorat era” (Pacheco 1964, 141). Aquest darrer

¹¹³ A la *Batalla de Varna*, de la qual seguim el manuscrit de París segons l'edició de Moravcsik, registrem el tret als vv. 388-389; també trobem la parataxi al *Plany per Tamerlà* –poema molt més cultista i arcaïtzant, abundant en manlleus al grec antic–, cf. vv. 92-94.

¹¹⁴ Cf. Lamberts (1970), Trenkner (1960).

¹¹⁵ *Batalla de Varna*, vv. 388-389; *Plany per Tamerlà*, vv. 92-94.

¹¹⁶ Anaxagorou (1996, 33) resumeix l'estil de la *Crònica* de Maqueràs amb aquesta frase: “In general, a stylistic redundancy is apparent throughout the text, as manifested in the most important cohesive features of continuous parataxis, loose sentence structure, reiteration and the abundance of intensive and demonstrative pronouns.”

¹¹⁷ *Batalla de Varna* vv. 6-8, 12-14, 31-33, 54-55, 63-64, 85-88, etc.

exemple ens documenta la repetició de termes, de la qual oferirem uns altra mostra: “Aprés que Alí Baxà e la germana del senyor de Satalia foren fora la ciutat de Satalia” etc. (Pacheco 1964, 124). I no falta tampoc la repetició de pronoms personals: “E un jorn, stant ella en la sua cambra, e la dita dona, ella, no vahent nengú en la dita sua cambra sinó Jacob Xalabín, fillastre seu, ella, axí com aquella que amor la destrenyha, no poch pus soferir, sí sabés ésser morta” etc. (Pacheco 1964, 53). La repetició, obligada per l’anacolut provocat per la dicció oral, arriba fins i tot a produir-se amb conjuncions de subordinació, amb la conseqüència que a l’exemple següent ha de ser recollida mitjançant un sintagma preposicional –equivalent a un adverbi de temps: “E quant Beseyt Bey, fill de l’Amorat, bestart, qui llavors era pus prop d’on son pare era stat axí malament nafrat a mort, de present vench devers aquella part” (Pacheco 1964, 148).

La sintaxi del *Xalabín* ha representat un misteri per als estudiosos, des de Miquel i Planas fins a Badia, que han editat l’obra o que han volgut explicar la seua singularitat. Creiem força evident que alguns dels més habituals procediments sintàctics tenen a veure amb aquest estil col·loquial propi d’una llengua literària de matriu oral. Un és el que les gramàtiques grega i llatina anomenen *nominativus pendens*: “E ella, vahent la tant graciosa resposta que lo dit seu fillastre li havia feta, de present totes les seues junctures e moviments de la sua persona li abandonaren” etc. (Pacheco 1964, 54). I també en forma part la parataxi καί, un tipus molt freqüent, des dels inicis de la prosa grega antiga, a tota mena de gèneres narratius: “E lo senyor Hocmany, axí com aquell qui stava ab tots sos barons e cavallers en lo palau, dins una gran cambra osala, e bé pensava e s’esmagnava en la sua germana que arreàs la donzella de tot ço que mester li feya en sos vestits e lligars” (Pacheco 1964, 120).

Un altre fenomen notable, aquest del tot aliè a la nostra llengua, és el de l’ús del gerundi en comptes del participi grec, construcció ben freqüent al nostre text i responsable en bona mesura del caràcter poc llegidor de l’obra, plena de períodes que semblen mancats de solució i de gràcia. Vegem-ne alguns exemples de l’inici de la novel·la, per no repetir els que ja hem tingut ocasió de registrar al proemi: “e la dita Issa Xalabina, continuant ab aquest seu fillastre Jacob Xalabín tant e tan fort, que no podia estar I quart d’hora que aquest no li fos denant, que de present ella no’l fahés venir” (Pacheco 1964, 52); un altre de més extens: “e dementre que aquesta, axí strenyent e besant desordonadament lo seu fillastre Jacob Xalabín, e no mollant-lo, ne membrant-li de la amor de son marit, lo qual ultra mesura la amava, lo dit seu fillastre no sabé què’s digués ne què’s fahés; per què, ab bella care e molt plasant e molt graciosa, ab dolces paraules a ella respòs e dix-li” etc. (Pacheco 1964, 53).

També hem d’esmentar l’ús anòmal de l’infinitiu, que apareix en comptes del gerundi exigít per la sintaxi catalana: “E lo dit Jacob Xalabín, haver cridat son companyó Alí Baxà, sí li dix que’l seguís” (Pacheco 1964, 55). Hi ha un segon exemple, ara a la secció final de la novel·la: “E haver ordonades Làtzer totes ses gents segons que’s pertanyia en batalla, e axí com en totes parts ha spies, l’Amorat ho sabé de present” etc. (Pacheco 1964, 142). Aquesta mateixa frase ens indica un altre ús anòmal, la manca de concordança a la frase *en totes parts ha spies*, la sintaxi de la qual no és possible en català, però sí, per exemple, en grec: παντοῦ εἶναι κατάσκοποι. Al grec medieval, de fet, les persones tercera de singular i tercera de plural del present d’indicatiu del verb copulatiu són iguals.

El domini de la sintaxi ens proporciona molta informació sobre aquesta literatura de traducció que subjau a la novel·la catalana. La singularitat de la lexi de la *Història del Jacob Xalabín* ja havia atret l’atenció de Pacheco, que observava, per exemple, l’extrema abundor de l’adverbi *sí*: “Extraordinària freqüència de l’adverbi sí en començament de frase, de vegades com a reforç de l’afirmació, i sovint sense cap valor”

(Pacheco 1964, 43). Vegem-ne un exemple: “E sí anà la anomenada tant gran per la terra, que tothom parlava d’aquests dos jóvens, sí que vench a ssabuda de la ffilla del senyor de la Palàcia, qui havia nom Nerguis, la qual era molt grassiosa e sabia molt” (Pacheco 1964, 89).

Les particularitats de la sintaxi són en realitat moltes més. El passatge següent és un exemple de sintaxi de traducció, pertanyent, per cert, a la secció final de l’obra: “E pas los cavalls no rebugaren, ans ferian fortment, sí que los camells romperen, e faheren lloc, aquests tots temps ferint de sperons los cavalls” (Pacheco 1964, 145-146). La seqüència amb doble negació no és gramatical en català si l’adverbi és *pas*, mentre que sí que ho hagués sigut si l’autor(a) hagués emprat *gens*, que etimològicament i semàntica no implica un sentit negatiu, com a derivat del substantiu *genus*. Certament, si acceptem un ple valor etimològic per a la frase *e pas los cavalls no rebugaren* veurem no pas un adverbi de negació, ans el substantiu *pas*, per la qual cosa el sentit seria *i els cavalls no es varen fer enrera un sol pas*. El cas, doncs, resulta dubtós, però no ens hi estarem d’apuntar que en grec sí que es possible la seqüència amb doble negació, cf. καὶ τὰ ἄλογα τίποτες δὲν ὑποχώρησαν. L’explicació del calc sintàctic ens sembla més econòmica que la d’un manteniment, cap a les darreries del segle XIV, del valor semàntic de *pas*.¹¹⁸

Un altre exemple, creiem, de l’existència d’un hipotext grec és el de les aparents conjuncions de subordinació que en realitat exerceixen la funció de partícula il·lativa. Aquest fenomen es registra principalment a la secció final, amb tres exemples on la conjunció relativa *on* no introdueix cap oració: “Hon, con l’Amorat, hoynt aquestes noves, de present féu cridar les sues osts, e tramès per tots los seus barons de la sua terra (Pacheco 1964, 139). “Hon, con Làtzer hac hoïdes les paraules que l’Amorat li havia trameses a dir, sí fou molt pus coratjós d’acostar-sa ab ell (Pacheco 1964, 141). Hon, con Làtzer hagués ordonades totes llurs batalles e hòmens, e dada la davantera en aquells qui eren ben armats, sí li venc un cavaller” etc. (Pacheco 1964, 142). Hi ha un paral·lel a la sintaxi del grec medieval? Ben certament, hi és: la locució ἐν τούτοις és freqüentíssima, i es documenta també la locució ἐν τούτοις ὅταν –literalment, *en eixe moment, quan*– la qual explica a satisfacció la singular construcció catalana, sempre dins d’un procés de traducció.

D’altra banda, el pronom *nengú* equival a *algú* al passatge següent: “que si negun bon metge hi havia, que degués venir a ell” (Pacheco, 58). L’ús torna a aparèixer poc més endavant: “Con, jo? –dix lo fill de l’Almorat–. E nagú mor per culpa mia?” (Pacheco 1964, 63). Creiem que l’única raó plausible per a aquesta funció rau en un calc del grec κανένας, pronom que, a diferència del nostre *ningú*, admet l’equivalència amb un indefinit, cf. εύκολα κανείς ξεκινά αλλά δύσκολα τελειώνει, *fàcilment es posa un home en moviment, però amb penes i treballs ho porta a fi*, πρέπει κανείς να οδηγή προσεχτικά, *convé que cadascú condueixi amb atenció*, que són els exemples que ofereix el *Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής* (s.u.).

Finalment, encara pel que fa al capítol de la sintaxi, hem d’assenyalar l’ús anòmal de la conjunció de coordinació negativa: “Ay, bella dona, muller mia! E què havets vós? Ne què és açò?” (Pacheco 1964, 57; vegeu també 49, 57, 88, 89, 90, 94 –bis–, 115 i 129 –bis–). Al nostre parer, aquest tret podria explicar-se a partir de l’adverbi grec μήπως, que es fa servir amb valor afirmatiu amb un valor semblant al de les interrogatives

¹¹⁸ Són ben clars al respecte Pérez Saldanya & Torrent-Lentzen (2007, 171): “En el cas de pas [...] el canvi implica un grau major de gramaticalització en la mesura que no manté cap ús nominal i esdevé un simple reforç de la negació.”

anomenades *retòriques*.¹¹⁹ La traducció de μήπως mitjançant *ne que* no seria gaire correcta, però reproduiria d'una manera aproximativa la sintaxi de l'original dins d'una traducció aparentment literal.

Si ara dediquem la nostra atenció al lèxic de la novel·la, trobarem nous arguments en favor d'una literatura de traducció basada en un original grec. A la *Història de Jacob Xalabín* hi ha una minsa presència de les llengües turca i àrab, la d'aquesta darrera ben bé testimonial, perquè es limita, ultra arabismes ja plenament incorporats al cabal de la llengua, com ara *alcandora* (Pacheco 1964, 111), present en català des del 1366 segons Coromines (1995, 160) i *anafil* (Pacheco 1964, 112 i 119), al terme *atzemares* (Pacheco 1964, 119), que sí que constitueix un hàpax absolut en català, com pot comprovar-se d'acord amb Coromines (1995, 490). En canvi, per al turc disposem de manlleus ben notables, els ja comentats (*h*)*udà*, *xamxa* i *alatxàs*.

La presència d'hel·lenismes és en canvi molt significativa, atès que alguns dels termes no es troben a cap altra obra de la literatura catalana. Algun d'aquests manlleus és d'escassa rellevància, com ara el substantiu *tapits* (Pacheco 1964, 127, 128 i 131), que Coromines documenta en català des del 1011 (1992, 299). D'altres poden semblar dubtosos –no en són gens, al nostre parer– en tractar-se d'accepcions inhabituals per a termes catalans d'ús freqüent, però que amb el valor semàntic registrat a la *Història de Jacob Xalabín* apunten, de bell nou, a un context de traducció directa del grec. Llegim, per exemple, el passatge següent: “E ab aquesta manera la cambrera cessava, aytant com podia, que Alí Baxà no hagués a parlar, per ço que no fos conegut (Pacheco 1964, 113). Aquesta accepció de *cessar* no sembla escaient, perquè esperaríem un verb de prohibició –*impedir*, *empatxar*–. Tots dos valors es troben tanmateix al grec (κατα)παύω. El mateix s'escau amb aquest nou exemple: “E lo juheu, pensant-la molt, féu-li fer de diverses viandes” etc. (Pacheco 1964, 79). No s'entén el text català, on *pensar* està reemplaçant un verb com ara *esguardar*, *considerar* o similar. La frase només cobra sentit si hi suposem una traducció del grec σκέφτομαι. Un altre passatge inquietant és aquest: “E sí devallà al verger seu, e pres una grossa sérvia e trach-li lo fetge, e calt calt lo aportà a palau, a l'Amorat, qui l'estava sperant” (Pacheco 1964, 77). La idea es capta, però l'expressió és del tot aliena a l'ús català, mentre que sí que es registra en grec l'adverbi θερμά, que els diccionaris glossen amb les accepcions με θερμό τρόπο, με εγκαρδιότητα, ço és, *de manera entusiasta*, *amb coratge*. La repetició de formes adverbials derivades de l'acusatiu de plural –o d'altres formacions– és en grec un procediment habitual per a formar locucions adverbials, cf. σιγά σιγά, αργά αργά, etc., per la qual cosa una locució θερμά θερμά explicaria la frase catalana. Un altre cas:

¹¹⁹ El català modern presenta una construcció del tot similar a la del μήπως del grec modern, és a dir, amb una proposició interrogativa iniciada per un adverbi de negació, però que espera una resposta afirmativa, p.e. *que no vénis amb mi?* Ara bé, aquest *ne* medieval no té res a veure amb la construcció actual, ni des del punt de vista de la sintaxi ni del de la història de la llengua ni del de la sociolingüística o la dialectologia: pel que fa a la sintaxi, el μήπως grec introdueix oracions principals, mentre que la construcció catalana moderna introdueix formalment una oració subordinada completiva, tot i que la conjunció *que* hi actua com un indicador modal d'eventualitat; pel que fa a la història de la llengua, de la construcció testimoniada a la *Història de Jacob Xalabín* no tenim, si no estàvem equivocats, la més mínima continuació ni resta posterior, de bo i manera que no té cap lligam amb la construcció del català actual; pel que fa a la sociolingüística, més enllà del caire col·loquial tant del μήπως grec com del *que no* [...] català, no sabríem apuntar una més clara identitat d'ambdós usos; finalment, pel que fa a la dialectologia tampoc no hem aconseguit de trobar cap ús que reproduïxi o almenys s'atansi al model de la construcció del *Xalabín*. En concloem, per tant, que el *ne* medieval català amb valor afirmatiu constitueix una mostra de manlleu sintàctic del grec contemporani, degut a una traducció literal. Així doncs, la frase grega de l'hipotètic original que estem postulant seria μήπως τί είναι αυτό; que explica a satisfacció el nostre *ne que és açò?*

“E après, com ell hac parlat ab sos officials e ordonat ço que lo cendemà havien a fer, sí donà part a la nit e gità's en son llit” (Pacheco 1964, 119). I doncs, quan es registra en català la locució *donar part*? Però en grec sí que existeix la locució μέρος δίδοναι. Probablement haurem d'explicar aquest calc semàntic juntament amb el de la frase següent: “Ne nit ne jorn no s'esmaginava sinó en qual manera ella pendria lloch que hagués plaer de fer-ho” (Pacheco 1964, 94-95). Creiem possible un calc a partir de locucions gregues com ara παίρνω θέση, παίρνω μέρος. També ens sembla manllevat al grec l'ús com a substantiu del terme *cothonina*: “sí que ells se compraren sengles vestadures de cothonina, ja que ells no eren vesats sinó de draps d'aur e de seda; però llavors hagueren goig que n'haguessen de cothonina” (Pacheco 1964, 85). Per consegüent, tot i el valor adjectival a la llengua d'origen, el català de la *Història de Jacob Xalabín* ha adaptat el terme com a substantiu, en una funció sintàctica que contradiu els testimoniatges del terme en català, d'acord amb Coromines (1992, 1014). Vegem encara un altre passatge interessant: “E quant foren dins la terra, anaren la via de la ciutat de Borsa tots jorns, fahent llurs jornades delicades e poques per amor de les dones” (Pacheco 1964, 127). L'adjectiu *delicades* fa pensar novament en un calc semàntic, potser a partir d'un adjectiu com λεπτός, literalment *delicat, subtil, tènue*, però que també es fa servir amb les accepcions de *lleuger, suau*; el *Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, una de les més prestigioses autoritats lexicogràfiques, assenyala com a accepció d'aquest adjectiu el següent: που είναι ελαφρός ή ανεπαίσθητος και συνήθως ευχάριστος, *que és lleuger o imperceptible, i sovint agradable*, tot oposant-se, doncs a adjectius com ara βαρύς, έντονος, ço és, *pesat, intens* (1998, s.u. λεπτός).

Altres manlleus resulten, en canvi, tan evidents que el seu pes dins la hipòtesi de la traducció d'un text grec en fan la ineludible explicació per a la gènesi de l'obra catalana. En primer lloc, el substantiu *Amorat*, que és usat constantment per designar el soldà turc, es correspon perfectament amb el terme grec Άμουράτης, que al seu torn és un calc de l'antropònim *Murat*. Segonament, el terme català *mandil* amb el significat de *mocador*, que tant ha despistat els nostres crítics,¹²⁰ no és res més que el calc exacte del grec μαντίλι (= *mandi'li*), per bé que té raó Sait Şener en recordar que en acabat es tracta d'un préstec turc, llengua la qual l'havia manllevat a l'àrab (Sait Şener 2013, 22). Un tercer exemple: per al substantiu *Quir*, Escrivà (1984, 103) contradiu Pacheco i posa en quarantena que provingui del grec κύριος, *senyor*, per bé que l'anònim autor de la novel·la afirma, de manera quasi programàtica: “(...) sí y vench un metge jueu, nadiu de Constantinoble, qui havia nom en greguesch Quir Mossè,” el que ja suggeria com de correcta era l'etimologia proposada (Pacheco 1964, 59, n. 34: *Quir sembla ésser l'equivalent grec de 'senyor'*); efectivament, qui no conegui el grec medieval pensarà que de l'esperable κύριος al nostre *quir* hi ha una certa diferència. Doncs bé, si prenem com a exemple sengles poemes bizantins de caire narratiu, el *Συναζάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου*, *Recull*¹²¹ *de l'honorable ase*, i la *Γαδάρου, λύκου κι αλούπους διήγησις ώραία*,

¹²⁰ Pacheco (1964, 91 i 148). A propòsit del primer passatge, “[...] e que jo'l supplich que ell prengua aquest mandil que jo de mes mans he fet” etc., diu (91, n. 30): *el D.C.V.B.* “defineix aquest mot [...] com a 'peça de drap que s'usava com a davantal', i en cita aquest exemple. Sembla referir-se a la peça de drap o cuiró que protegia el pit dels guerrers turcs.” Es fa evident, a banda l'extraordinària fortalesa dels guerrers turcs, capaços de portar defenses sortides del brodat de les mestresses, que el *DCVB* ha buscat una solució *ad hoc*, tampoc no gaire encertada. Ribera Llopis (1990, 127, n. 20), segueix Pacheco en explicar *mandil* com a *davantall*. No gaire convençut de la bondat d'aquesta defensa, en diu: “Potser tenia alguna funció decorativa en l'armadura dels guerrers.” Tanmateix, l'intent d'explicació no passaria de ser aplicable, com a molt, als Moros d'Alcoi.

¹²¹ El terme grec συναζάριον designa el recull de vides de sants destinat a la lectura dins una comunitat religiosa. Noteu la ironia de fer-ne ús a propòsit d'un ase.

Formosa narració de l'ase, el llop i la rabosa, registrem el vocatiu apocopat κύρ –ο κῦρα per al femení- en un alt nombre de casos, com s'havia d'esperar en tractar-se de registres propis de la llengua col·loquial, i encara en funcions de nominatiu, acusatiu, genitiu i datiu, com un terme fossilitzat.¹²²

La mateixa explicació s'ha de fer servir per al terme *façol* (Pacheco 1964, 111), adaptació del grec bizantí φακίολι(v), procedent del terme postclàssic φακιάλιον, derivat al seu torn de l'adjectiu llatí *faciale*, i que designava la prenda emprada per a protegir el rostre. La solució africada del terme català no ens ha d'estranyar, perquè a la *Crònica* de Ramon Muntaner trobem una de semblant, d'indiscutible origen oral, per a una variant del *quir* a què acabem de fer referència: “Ara tornaré a parlar del cèsar, que va decidir anar a visitar xor Miqueli, fill gran de l'emperador, amb tres-cents homes a cavall i mil a peu, en contra del parer dels seus amics i els seus vassalls” (Muntaner, *Crònica*, 215)

D'altres manlleus a la llengua grega s'expliquen inequívocament dins els context de la traducció. Així, per exemple, un ús anòmal de l'adverbi temporal *ja*, el valor del qual es correspon amb el d'una partícula assertiva: “mestre, gordats bé la mia dona, ma muller, ja quin mal ha, e aportats-la a guarió” (Pacheco 1964, 57; cf. també 85, 87, 105, 106, i 112); la locució *aquella hora per aquella* (Pacheco 1964, 80 i 133) reprèn la grega σ' αὐτήν τὴν ὥραν ἐκείνην; l'ús de l'adverbi *après* amb el valor d'*al costat* (Pacheco 1964, 103) sembla calcat del grec ἐξῆς i ἐφεξῆς; el verb *amagà* (Pacheco 1964, 56) amb el sentit de *dissimulà* té un exacte paral·lel a σκεπάστηκε, etc.

També constitueix un manlleu al grec medieval el terme *oficials*:

Ara diu la història present que lo senyor Hocmany Bey, senyor de Satalia, après que fou arribat en la sua ciutat, segons havets hoÿt, con hac sopat sí cridà los seus oficials, e sí los se féu venir devant si, e sí manà a cascú ço que havien a fer lo sendemà, ço és, que aparellassen viandes e les coses qui's pertanyien ne eren necessàries a la festa, per ço com lo endemà ell volia ésser novi. E après, com ell hac parlat ab sos oficials e ordonat ço que lo cendemà havien a fer, sí donà part a la nit e gità's en son llit (Pacheco 1964, 119).

N'hem tractat a un altre lloc, a propòsit del *Tirant*,¹²³ per la qual cosa no ens hi estendrem ara.

En conclusió, com que la major part d'aquests trets s'evidencien tant a la secció novel·lística com a la històrica, certifiquem que només la traducció d'un únic text dóna compte de la sintaxi i l'estil del *Xalabín*. També podria adduir-se que totes dues seccions pertanyen a obres independents, adaptades per l'autor de la versió catalana, però aquesta hipòtesi afegeix un element de complexitat del tot innecessari.

¹²² Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου, vv. 97, 103, 121, 287, 336, 360, 385 i 387, sempre en vocatiu; Γαδάρου, λύκου κι ἀλούπους διήγησις ὠραία, vv. 41, 49, 59 (nom.), 97, 101, 104 (gen.), 133 i 146 (nom.), 154 (ac.), 157 (nom. fem.), 181 (dat.), 325 (nom.), 318, 364 i 405 (ac.), 453 (nom.), 479, 508 (gen.), 514 (nom.), 533 i 535.

¹²³ Redondo (2012b, 16): “Segons que es veu, el terme pertany en exclusiva al vocabulari de cort, i gairebé exclusivament al de la cort bizantina, amb una sola excepció, al capítol XLII, en què es refereix al seguici del rei d'Anglaterra. Es pot ben dir, per tant, que l'autor o autors de la novel·la ha establert una clara identificació entre el terme en qüestió i l'exercici d'un càrrec concret. Ara bé, no es tracta en cap cas d'un càrrec propi de la cort de la Corona d'Aragó. En català, el substantiu oficial està testimoniat des de l'obra de Ramon Llull. Al grec medieval, el terme que ens ocupa no és gaire freqüent, i apunta en canvi a un ús limitat a registres tècnics. A la literatura, el trobem a sengles passatges de la *Crònica* de Morea i de l'historiador Duques. Aquest fet augmenta el valor del cas del Ptoleont, on trobem el terme fins a tres vegades a la versió del còdex del Mont Athos. Que el terme era viu a la cort constantinopolitana ho demostra Constantí Porfirogènit, al *Llibre de les cerimònies* del qual el registrem en dues ocasions per designar un càrrec determinat dins l'esquema de l'organització palacial.”

11. Conclusions i proposta de datació.

La conclusió de la nostra recerca no pot ésser més clara: la coincidència dels textos grecs i catalans dóna tot el suport a la teoria que hi subjau un mateix model lingüístic –i literari–. Per consegüent, la manca de cognats de la *Història de Jacob Xalabín* a les nostres lletres implica que el model és bizantí, i que aquesta novel·la no es pot entendre si no s'accepta que es tracta d'una versió d'un text grec. Creiem també que, en tractar-se de fenòmens sintàctics i lèxics derivats de la traducció a una altra llengua, estem en condicions de proposar que el seu autor era inequívocament cristià si atenem a diversos passatges prou aclaridors d'aquest aspecte (Pacheco 1964, 70, 79-80 i 132), i per que fa a la llengua català i coneixedor alhora del grec medieval, i no pas a l'inrevés. Sobta tanmateix la forma *greguesch* (Pacheco 1964, 59), que sembla conformada segons els usos de la *lingua franca* mediterrània, així com un aragonesisme, *querer* en comptes de l'habitual *voler* (Pacheco 1964, 57 i 62). La manca d'una més rica tradició textual ens impedeix de poder escatir si ambdós usos lèxics són propis de l'autor del text català o del copista de l'únic manuscrit que ens l'ha transmès.

Per a la datació de la traducció que constitueix la *Història de Jacob Xalabín* no disposem de dades internes de gaire rellevància. Tanmateix, les dates del 1389, amb l'entronització de Bajazet, i el 1402, amb la seua mort, representen sengles ben evidents *termini ante quem* i *post quem*, respectivament. En principi, la reivindicació de la figura de Iacub hauria d'haver-se produït immediatament després del seu assassinat, i les raons històriques no hi falten.

L'evidència que el nou soldà, Bajazet, era un enemic molt més perillós que Murat, la tenien els grecs a poc d'entronitzat. Primerament, i com era lògic, Bajazet es va desentendre de la campanya als Balcans –el que alguns historiadors serbis han interpretat com a signe de la victòria eslava– i va tornar a la capital turca, Brusa, per tal d'arranjar-hi problemes interns derivats de la successió. Tan bon punt li fou possible, a la primavera del 1390, Bajazet va disposar una expedició contra els emirats independents de l'Anatòlia meridional, que va acabar de sotmetre, juntament amb la darrera possessió grega a Orient, la ciutat de Filadèlfia, a una segona campanya, a la tardor del mateix any. L'emperador grec, Iannis V Paleòleg, es va estimar més de no tibar les relacions amb els turcs, al preu de patir constants agressions i humiliacions. A la seua mort, a 16 de Febrer del 1391, l'hereu, Emmanuil II, va continuar la política de sotmetiment.¹²⁴ Finalment, però, i com a resultat de dos anys més de vexacions per part de Bajazet, a la primavera del 1394 les relacions entre bizantins i turcs es trencaven per passar a una situació d'oberta hostilitat. I el que és més important, alhora que duia a terme la ruptura amb els turcs l'emperador feia per obtenir noves aliances, ara a Occident, mitjançant missions diplomàtiques i iniciatives personals de tot tipus.¹²⁵ Aquest marc polític dels anys 1394 i posteriors sembla en principi ben favorable per a la circulació de la novel·la catalana. El mateix hivern del 1394 al 1395 dos dels millors generals turcs, Timurtac i Evrenos Beg, varen estar devastant la Grècia meridional i central per a desesperació de grecs i occidentals, i el 1395 s'iniciava el primer gran setge a Constantinoble, que no s'acabaria fins al 1402, amb la derrota turca a Ankara

¹²⁴ Vegeu Charanis (1942-1943, 307): "For three years following his accension to the throne as sole emperor, Manuel's policy towards Bayazid was that of appeasement, not antagonism."

¹²⁵ Charanis (1942-1943, 313): "[...] Manuel maintained his policy of appeasement towards the Ottomans as long as he believed that he could thereby save Constantinoble and what other territories were still in the possession of the empire. But by the spring of 1394 he became definitively convinced that Bayazid aimed at nothing less than the complete destruction of the family of the Palaeologi and the occupation of what remained of the Byzantine empire. [...] The Byzantine princes now decided to break definitively with Bayazid and began to turn their eyes to the West for possible assistance."

davant de Tamerlà i la mort de Bajazet. Un paral·lelisme per a la campanya de desacreditació de Bajazet, en tant que usurpador del tron turc, el trobem pocs anys més tard, un cop presa Constantinoble, quan els propagandistes occidentals presenten el soldà Mehmet com un personatge empedreït i sanguinari, capaç de fer assassinar el seu únic germà.¹²⁶

És cert que cap als anys 1404-1410 l'Occident, i més en concret la Corona d'Aragó, fou l'objectiu d'una ofensiva diplomàtica endegada per l'emperador Emmanuil per tal de desacreditar el soldà turc Mehmet I i armar contra ell una croada.¹²⁷ Tindria un cert sentit de situar la novel·la catalana per aquest període, com a part de l'operació propagandística contra els turcs: la presència a terra catalana dels enviats imperials hauria esdevingut l'agent que més hauria afavorit la circulació de la novel·la. Però aquesta hipòtesi resulta antieconòmica, perquè malaguanya el protagonisme de Jacob Xalabín i Bajazet.

La nostra proposta remarca que per a la datació de la *Història de Jacob Xalabín* hem d'atendre amb més deteniment a la proposopopeia del seu protagonista, tenyida en primer lloc amb tots els matisos que poguessin fer-ne un personatge de llegenda no només com a guerrer, ans com a amant, com a amic i com a fill; adornada també amb una sèrie de trets psicològics que apunten cap a la cultura de la noblesa turca;¹²⁸ creuada amb les històries literàries més avinents a la Mediterrània Oriental amb un jove com a protagonista, com ara els antiquíssims motius de Putifar i Josep –o Semíramis i el seu fill– i d'Aquil·les i Pàtrocle,¹²⁹ i els més moderns derivats de la novel·la imperial i la novel·la bizantina,¹³⁰ i embellida, encara, amb elements provinents de la literatura

¹²⁶ Ens referim a una carta de N. Tignosi editada per Pertusi & Carile (1983, 106, 29-35): “Mahometum hunc ferunt annum XVIII agentem fratrem suum unicum iussisse occidi interficientem iterum uoluit decapitari, ne quia gloriari posset sanguine suae gentis manus proprias foedauisse. Mos est enim huius generis ut, si quis possit, suos omens interimat, cum regnum duos non capiat nec nisi regius teneatur qui ad dicionem aspiret. Propterea ipsius Orchani nepotes morte multauit a multis orientalibus et regibus susceptus exemplum.”

¹²⁷ Cf. Mergiali-Sahas (2001, 600), que documenta l'estada d'Alexis Branes entre el 1400 i el 1403, i la de Teodor Rates i el seu fill Teodor entre el 1404 i el 1410. L'autora esmenta clarament el motiu d'aquests viatges (2001, 601): “Theodore Rates accompanied his father Constantine on a mission to the king of Aragon Martin I and, while his father left for France, remained in Spain to collect financial aid for the war against the Turks.”

¹²⁸ Martín Pascual (1988, 103 i 108; 1989, 241), situa com a motiu del folklore turc el de l'ofertament del fetge com a remei mèdic de mals meravellosos o extraordinaris, cf. Martín Pascual (1989, 241): “Hem constatat [...] que un tema constant a les rondalles turques és la mort d'un príncep, al qual li extreuen el fetge per tal de guarir la bogeria d'una princesa.”

¹²⁹ El motiu de Putifar i Josep es troba amb certa freqüència i a obres important de la literatura grega antiga, cf. la dona de Pretos i Bel·lerofontes a la *Iliada*, Fedra i Hipòlit al drama euripídic, etc., la qual cosa n'assegura la pervivència a la literatura posterior. Martín Pascual (1988b, 103) esmenta el conte egipci dels dos germans, a la primera part del qual, en efecte, la dona d'Anubis requereix els amors del seu cunyat Bata, però aquest text no seria conegut com a tal a l'època medieval, perquè ens ha arribat mitjançant textos jeroglífics i papiracis. El motiu d'Aquil·les i Pàtrocle era també dels més coneguts al món medieval. Igualment, el travestiment d'Aquil·les pot haver inspirat l'episodi d'Alí Baxà fent-se passar per Nerguis.

¹³⁰ El motiu de la torre on els amants consumeixen la seua unió sembla calcat a la novel·la bizantina *Beltandre i Crisantzà*, el que ens forneix un model molt més proper que el de la història de Qamar az-Zaman i el príncep Budur de les *Mil i una Nits*, proposat per Martín Pascual (1988, 109, n. 27). També es troba a les novel·les bizantines el personatge de la cambrera que ajuda lleialment la seua mestressa, bella i jove com ella, a obtenir l'amor del galant, i que a la *Història de Jacob Xalabín* ens apareix en la figura de la cambrera de Nerguis. Un tercer paral·lel es dona amb el motiu de la inversió social del príncep, al qual uns lladres roben tots els béns –una alternativa és la del naufragi– i el deixen reduït a la condició de captaire.

cavalleresca romànica i germànica.¹³¹ La favorable imatge dels turcs, unida a la denúncia de Bajazet com a fratricida –i tal volta regicida, hi insistim– i a l’existència de tan gravíssims conflictes interns al si de l’Anatòlia, apunta cap a una composició coetània dels esdeveniments de l’any 1390 i següents i adreçada a obtenir ajuts per als emirats oposats al nou soldà.

D’acord amb totes aquestes consideracions, doncs, la nostra conclusió és que si mai a la literatura catalana hi ha hagut el tema i l’ocasió per servir de vehicle a un motiu ideològic turc, ha sigut el temps que va de l’entronització de Bajazet, al camp de batalla de Kossova, el Juny del 1389, a la conquesta dels emirats d’Aidin i Mentesthe –justament els antics aliats dels catalans, i amb els quals subsistia una franca complicitat–, que es completa a la tardor del 1390,¹³² i encara al setge de Constantinoble del 1395 al 1402. També pels mateixos anys es crea a Grècia el retrat, històric i literari, d’un Bajazet empedreït, sanguinari, impietós, enfurismat.¹³³ És aquest, creiem, el moment històric en què la *Història de Jacob Xalabín* fa ple sentit, i per tant la data de l’adaptació catalana. Som del parer que la *Història de Jacob Xalabín*, amb la seua particular versió de la batalla de Kossova, hauria sigut anostrada a terra grega per un o una catalanoparlant de religió cristiana, que hauria sigut a prop dels cercles palacials bizantins. L’autor o autora a què ens referim hauria sigut persona d’apreciables coneixements literaris, però l’estil desimbolt i planer no fan pensar en algú amb responsabilitats diplomàtiques o administratives. L’adaptació s’hauria fet a partir del grec, però tot fa pensar que el relat original fou un de turc. A fi de comptes, tenia tota la raó Arseni Pacheco en escriure la frase amb què obre la introducció de la seua edició: “La Història de Jacob Xalabín és una novel·la històrica l’assumpte de la qual pertany d’una manera exclusiva al món otomà.”¹³⁴ Una mateixa història s’escriu, però, amb múltiples posicions i en llengües diverses.

---

¹³¹ Quan Jacob i Alí Baxà competeixen als certàmens cavallerescos de Palàcia, Nerguis fa arribar al seu estimat una prenda del seu amor, perquè la dugui (Pacheco 1964, 91-95).

¹³² Sait Şener (2013, 20) comenta la relació d’aquests territoris amb la figura del Bajazet històric, i en conclou, molt encertadament al nostre parer, que “tales aspectos constituyen motivos que subrayan el perfil cruel y usurpador de Beseyt Bey.”

¹³³ Bailly (1939, 407-408).

¹³⁴ Pacheco (1964, 1).

Obres citades

- Anaxagorou, Nadia. "The poetics of an oral discourse in the *Chronicle* of Leontios Machairas." Dins José M. Egea & Javier Alonso eds. *Libro, prosa y verso en griego medieval*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1996. 29-39.
- Andriotis, Nikolaos P. *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Salònica: Aristotle University, 1992.
- Atsız, Nihal. *Osmanlı Tarihleri I*. Istanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.
- Badia, Lola. *Història de Jacob Xalabín*. Barcelona: Ed. 62, 1982.
- Bailly, Auguste. *Byzance*. París: Arthème Fayard, 1939.
- Bayer, Eduard & Dietmar Endler. *Bulgarische Literatur im Überblick*. Leipzig: Reclam, 1983.
- Beck, Hans Georg. *Ιστορία τής Βυζαντινής δημόδου λογοτεχνίας*. Atenes: Morfotiko Idryma Ethnikis Trapezis, 1993.
- Bekker, Immanuel. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae I. Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina*. Bonn: Immanuel Bekker. Publisher, 1834.
- , ed. *Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum de origine ac rebus gestis Turcorum. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1843.
- Benakis, L.G. et al. (= Λ.Γ. Μπενάκης), *Ιστορικόν Λεξικόν τής νέας Ἑλληνικῆς*, Atenes 1993.
- Bogdan, Joan. "Ein Beitrag zur bulgarische und serbische Geschichtsschreibung." *ArSlPh* 13 (1891): 481-543.
- Bosch, Sigfrid. "Les fonts orientals del *Tirant lo Blanch*." *Estudis Romànics* 2 (1949-1950): 1-50.
- Braun, Maximilian. *Kossova. Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung*. Leipzig: Markert & Petters, 1937.
- . *Lebenschreibung des Despoten Stefan Lazarevic von Konstantin dem Philosophen*. Göttingen, 1956.
- Burns, Ignatius. "The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311." *Speculum* 39 (1954): 751-771.
- Butler, Thomas. "Epic Song." *Monumenta Bulgarica. A Bilingual Anthology of Bilingual Texts from the 9th to the 19th Centuries*. Ann Arbor: University of Michigan, 1996. 547-563.
- Cacimi, Mourad trad. Francisco Franco-Sánchez pròl. *Jacob Xalabín*. Madrid: Instituto d'Estudios Árabes e Islámicos, 2012.
- Cantemir, Dimitrie. M. De Joncquières trad. *Histoire de l'Empire Othoman où se voyent les causes de son agrandissement et sa décadence*. París, 1743
- Carroll, Margaret G. "Notes on the Authorship of the 'Siege' Section of the *Chronicon Maius* of Pseudo-Phrantzes, Book III." *ByZ* 41-43 (1971-1973): 41, 28-36; 42, 5-22; 43, 30-38.
- Cerlini, Aldo. "Nuove lettere di Marino Sanudo il Vecchio." *La Bibliofilia* 42 (1940): 321-359.
- Charanis, Peter. "The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks 1370-1402." *Byzantion* 16 (1942-43): 286-314.
- Čirkovi, Sima. "Les Albanais à la lumière des sources historiques des Slaves du Sud." *Iliri i Albanci*. Belgrad: Académie Serbe des Sciences et Arts, 1988. 341-359.
- . "Address on the Battle of Kossova." Dins A. Vukadinovič et al. *Serbian Literary Quarterly* 1989. *Kossova 1389-1989*. Belgrad: Serbian Literary Quarterly, 1989. 11-16.

- Coromines, Joan. *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana II*. Barcelona: Curial, 1992a.
- . *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana VIII*. Barcelona: Curial, 1992b.
- . *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana V*. Barcelona: Curial, 1993.
- . *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana I*. Barcelona: Curial, 1995.
- Dawkins, Richard Mc Gillivray. *Leontios Makhairas. Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled Chronicle I-II*. Oxford: Oxford Clarendon Press, 1932.
- Dictionary of Common Modern Greek* (= *Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*). Institut d'Estudis de Grec Modern/Fundació Manolis Triandafilídis: Salònica, 1998.
- Internet:
<http://www.greeklanguage.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafylides/index.html>
- Dinič, Mihailo. "Dukin prevodilačo boju na Kosovu." *ZRVI* 8 (1964): 53-67.
- Dujev, Ivan. "La conquête turque et la prise de Constantinoble dans la littérature slave de l'époque." *BSI* 14, 16 i 17 (1955-1956): 14, 14-54; 16, 318-329; 17, 276-340.
- Egea, José M. & Javier Alonso Aldama eds. *Libro, prosa y verso en griego medieval*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1996.
- Escrivà, Vicent. "Jacob Xalabín: complex de cultura i el narrador." *Miscel·lània Sanchis Guarnier I*. València/Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984. 101-105.
- Ferjančić, Bozidar. "Les Albanais dans les sources byzantines." Dins AA.VV. *Iliri i Albanci*. Belgrad: Académie Serbe des Sciences et Arts, 1988. 303-322.
- Foley, John Miles. *Traditional Oral Epic*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1990.
- . *The Singer of Tales in Performance*. Bloomington/Indianapolis: John Miles Foley, 1995.
- . "Guslar and Aoidos: Traditional Register in South Slavic and Homeric Epic." *TAPhA* 126 (1996): 11-41.
- Fouché-Delbosc, R. *Història de Jacob Xalabín, fill del Amarat Senyor de la Turquia*. Vilanova i la Geltrú: Societat de Bibliòfils, 1906.
- Gegaj, Athanas. *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle*. París: Bureaux du Recueil, Bibliothèque de l'Université, 1937.
- Giese, Friedrich. *Diealtosmanische Chronik des Ašik-pašazade*. Leipzig, 1929.
- Gigante, Marcello. "Il dodecasillabo bizantino." *Poeti bizantini di Terra d'Otranto nel secolo XII*. Napoli: Università, 1979. 31-36.
- Halecki, Oskar. *The Crusade of Varna*. New York: Polish Institute of Arts and Sciences in America, 1943.
- Hony, Henry Charles, Fahir Iz, & Anthony D. Alderson. *The Oxford Turkish-English Dictionary*. Oxford: Oxford Clarendon Press, 1984.
- Hunger, Herbert. *Ἡ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν Β. Ἱστοριογραφία, φιλολογία, ποίηση*. Atenes, 1991 (= *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner II*. Munic: Verlag C. H. Beck, 1971).
- Inalcik, Halil, "The Rise of Ottoman Historiography." Dins B. Lewis & P. M. Holt eds. *Historians of the Middle East*. Londres: Oxford University Press, 1962, 152-167.

- Iorga, Nicolae. "L'histoire romantique de Yacoub Tchèlibi." Dins *Contributions catalanes à l'histoire byzantine*. Paris: Gamber, 1927. 308-314.
- . *Études Byzantines*. Arizona State University: Bucuresti, 1939.
- Jacoby, David. "Catalans, Turcs et Vénitiens en Roumanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello." *Stud Med* 15 (1974): 217-262.
- Jeffreys, Michael E. "The Nature and Origins of the Political Verse." *Dumbarton Oaks Papers* 28 (1974): 141-195.
- Kahane, Henry, Renée Kahane & Andreas Tietze. *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*. Urbana: University of Illinois Press, 1958.
- Koji-Kovačević, Desanka. "Kossova od sredine XII do sredine XV veka." *Kossova nekad i sad (Kossova dikur e sot)*. Belgrad, 1973. 109-128.
- Koljevich, Svetozar. *The Epic in the Making*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Kriaràs, Emmanuil. *Λεξικό της Μεσαιωνικής Έλληνικής Δημόδοις Γραμματεία 1100-1669*. Salònica, 1982-1994.
- Lamberts, Erika. *Studien zur Parataxe bei Herodot* (tesi doctoral inèdita). Vienna, 1970.
- Lampros, Spiridon P. & Costandinos Amantos. *Βραχέα Χρονικά*. Atenes, 1932-1933.
- Legrand, Émile. "La bataille de Varna par Parascondylos Zotikos." *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des études grecques en France* 8 (1874): 333-372.
- Loenertz, Raymond-Joseph, O. P. "Athènes et Néopatras I." *Byzantina et Franco-Graeca. Sectio Altera*. Roma: Edizioni Di Storia E Letteratura, 1978. 183-303. (= *Archivum Fratrum Predicatorum* 25 (1955): 100-212 i 428-431).
- Longnon, Jean. *L'empire latin de Constantinoble et la Principauté de Morée*. Paris: Payot, 1949.
- López Salvá, Mercedes. "El tema de Putifaren la literatura arcaica y clásica griega en su relación con la del Próximo Oriente." *CFC* 4 (1994): 77-112.
- Lord, Albert. *Songs of Novi Pazar I-II*. Belgrad, 1953-1954.
- . "Homer, Parry, and Huso." Dins A. Parry ed. *The Collected papers of Milman Parry*. Oxford: Oxford University Press, 1977. 465-478 (= *AJPh* 52 (1948): 34-44).
- Maas, Paul. "Der byzantinische Zwölfsilber." *ByzZ* 12 (1903): 278-323. (= *Kleine Schriften*. München, 1973. 242-288).
- Maier, Franz Georg. *Bizancio*. Madrid, 1987 (= Frankfurt am Main, 1973).
- Martín Pascual, Llúcia. *El deute de la Història de Jacob Xalabín amb la tradició oriental: extensió i límits* (tesi de llicenciatura). Universitat d'Alacant, 1988a.
- . "Les fonts orientals de la Història de Jacob Xalabín." *Sharq-al-Andalus* 5 (1988b): 101-109.
- . "Presència de la tradició oriental al 'Jacob Xalabín.'" Dins *Miscel·lània Joan Bastardas I*. Barcelona: PAM, 1989. 231-244.
- . "Els personatges del Jacob Xalabín i la historia." Dins A. Ferrando & A. G. Hauf eds. *Miscel·lània Joan Fuster II*. Barcelona: PAM, 1990. 45-57.
- . "El nom propi a la 'Història de Jacob Xalabín.'" Dins L. Gimeno & F. Arasa eds. *Actes del XIV Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*. Alacant: Generalitat Valenciana/Caixa d'Estalvis Provincial d'Alacant/Ajuntament de Benidorm, 1991. 325-329.
- Mergiali-Sahas, Sophia. "A Byzantine Ambassador to the West and his Office during the Fourteenth and Fifteenth Centuries: A Profile." *Byzantinische Zeitschrift* 94 (2001): 588-604.

- Mihaljčić, Rade. *The Battle of Kossova in History and in Popular Tradition*. Belgrad: Beogradski izdavacko-graficki zavod, 1989a.
- . *Lazar Hrebeljanovič. Istorija, kult, predanje, Boj na Kosovu II*. Belgrad: Beogradski izdavacko-graficki zavod, 1989b.
- Miquel i Planas, Ramon. *Jacob Xalabín. Dins Novelari català dels segles XIV a XVIII*. Barcelona: L'Avenç, 1909.
- Moravcsik, Gyula. *Görög Költemény a Várnai Csatáról*. Budapest, 1935.
- . *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*. Berlin, 1958.
- Moser, Charles A. *A History of Bulgarian Literature 865-1944*. Den Haag/Paris: Mouton, 1972.
- Mošin, Vladimir *et al.* *O knezu Lazaru*. Belgrad, 1975.
- Nastase, Dumitru. "Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine." *Cyrrillomethodianum* 4 (1977): 100-171.
- Nicolau D'Olwer, Lluís. *L'expansió catalana a la Mediterrània Oriental*. Barcelona, 1926.
- Pacheco, Arseni. *Història de Jacob Xalabín*. Barcelona, 1964.
- Par, Anfós. "Acotacions lingüístiques i d'estil a clàssichs menors catalans." *Anuari de l'Oficina Romànica* 4 (1931): 176-179.
- Parry, Milman. "Whole Formulaic Verses in Greek and Southslavic Heroic Song." Dins *The Collected papers of Milman Parry*. Oxford: Oxford University Press, 1971. 376-390 (= *TAPhA* 64, 1933, 179-197).
- Pérez Saldanya, Manel & Aina Torrent-Lentzen. "'No as volgude anar en loch del món': la formació de mots negatius en català antic." *Zeitschrift für Katalanistik* 20 (2007): 167-188.
- Pertusi, Agostino & Carile, Antonio eds. *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*. Bologna: Páatron, 1983.
- Pertusi, Agostino. "I primi studi in Occidente sull'origine e la potenza dei Turchi." *StuVe* 12 (1970): 465-552. (= "Premières études en Occident sur l'origine et la puissance des Turcs." *Bulletin del'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen* 10, 1 (1972): 49-94).
- Politis, Linos (1981), "Νεώτερες απόψεις για τη γέννηση και τη δομή του δεκαπεντασυλλάβου." *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 56 (1981): 211-228.
- Popeanga, Elena & Joan Miquel Ribera Llopis. "Sobre una nota de Nicolae Iorga." *Revista de Filología Románica* 3 (1987): 297-304.
- Radloff, Wilhelm. *Proben der Volksliteratur der nördlichen Türkischen Stämme. V. Der Dialekt der Kara-Kirgisen, VII. Teil: Mundarten der Krim*. Sant Petersburg, 1896.
- Redondo, Jordi. "Unha nota a propòsito da *Història de Jacob Xalabín*." *Olisbos. Os amantes da palabra* (1999): 33-37.
- . "Hel·lenismes al català medieval: bilingüisme o llengua franca?" *Quaderns de Filologia* 5 (1999): 173-186.
- . "Η ελληνοκαταλανική διγλωσσία στο Χρονικό του Muntaner." Dins Chr. Tzitzilís & Th. S. Pavlidou eds. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της XX Συνάντησης Εργασίας*. Salònica, 2000. 491-498.
- . "Sobre catalanismes al turc baixmedieval." *Zeitschrift für Katalanistik / Revista d'Estudis Catalans* 25 (2012a): 321-336.
- . "La font bizantina d'un passatge del *Tirant*: l'episodi del filòsof calabrès al capítol CX." *Tirant* 15 (2012b): 5-18.
- Ribera Llopis, Joan Miquel. *Narrativa breu catalana (segles XIV-XV)*. València: Tres i

- Quatre, 1990.
- . "Per a la interpretació –literària– de la *Història de Jacob Xalabín*." *Llengua & Literatura* 4 (1990-1991): 7-37.
- . "Narrativa breu medieval: tres qüestions a partir del corpus català." *Revista de Filologia Románica* 13 (1996): 233-266.
- . "Presencia de los Balcanes en la cultura catalana." *Revista de Filologia Románica* 16 (1999a): 85-93.
- Riquer, Martí de. "La *Història de Jacob Xalabín*." Dins M. de Riquer, A. Comas & J. Molas. *Història de la literatura catalana III*. Barcelona: PAM, 1984. 243-248.
- Rubió i Lluch, Antoni. *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409)*. Barcelona: IEC, 1947.
- Ruffini, Mario. "Lo stile del Lulio nel 'Libre del Orde de Cavayleria.'" *Estudios Lulianos* 3 (1959): 37-52.
- Sait Şener, Mehmet. "Las soluciones catalanas para el léxico extranjero de la *Història de Jacob Xalabín*." *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca* 18 (2013), 15-24.
- . *Studien zu den Βραχέα Χρονικά*. Munic, 1967.
- . *Die byzantinischen Kleinchroniken, I-III*. Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften. 1975-1979.
- Setton, Kenneth M. "The Avignonese Papacy and the Catalan Duchy of Athens." *Byzantion* 17 (1944-1945): 281-303.
- . *The Papacy and the Levant (1204-1571) I*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1976.
- Skendi, Stavro. "The South Slavic Decasyllable in Albanian Oral Epic Poetry." *Word* 9 (1953): 339-348.
- Solà-Solé, Josep Maria. "La 'Història de Jacob Xalabín' i el món àrab." Dins AA. VV. *Catalan Studies. Volume in Memory of J. De Boer*. Barcelona: PAM, 1977. 213-222.
- Stanoyevich, Milivoy Stoyan. *Early Yugoslav Literature (1000-1800)*. New York: Columbia University Press, 1922.
- Trenkner, Sophie. *Le stylekaí dans le récit attique oral*. Assen, 1960.
- Tsarás, Ilias. *Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*. Salònica, 1958.
- . "Οἱ δύο ἔμμετρες μονοστίχες γιὰ τὴν τελευταία ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης." *Μακεδονικά* 9 (1969): 64-100.
- Vutieridis, Ilias P. *Σύντομη ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας (1000-1930)*. Atenes, 1976.
- Zachariadou, Elisabeth A. "The Catalans of Athens and the Beginning of the Turkish Expansion in the Aegean Area." *Studi Medievali* 21 (1980): 821-838.
- . *Ἱστορία καὶ θρύλοι τῶν παλαιῶν σουλτάνων (1300-1400)*, Atenes, 1991.
- Zoras, Georgos Th. *Χρονικὸν τῶν Τούρκων Σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἐλληνικὸν κώδικα III)*. Atenes: Spoudastērion Byzantinēs kai Neoellēnikēs Philologias tou Panepistēmiou Athēnōn, 1958.
- Zumthor, Paul. *Essai de poétique médiévale*. Paris: Éditions du Seuil, 1972.
- . *Langue, texte, énigme*. Paris: Éditions du Seuil, 1975.